

I. MİMARİ TARİHİ

Bütün İslâm ülkeleriyle müslümanların bir süre hâkim oldukları yerlerde yapılan camiler mimari bakımdan birbirinden değişik özellikler gösterir. Dünya üzerindeki bütün camilere dair araştırma ve monografiler elde olmadığından cami mimarisinin bütününe ortaya koyacak geniş kapsamlı bir çalışma yapmak şimdiki halde çok güçtür. Bu güçlüğe rağmen evvelce Türk Ansiklopedisi (IX, 257-279) ile İslâm Ansiklopedisi (VIII, 101-112) için tarafımızdan yazılan “Cami” (mimari) ve “Anadolu ve Rumeli’de Türk Mescid ve Camileri” maddeleri, aradan geçen uzun zaman içinde elde edilen yeni bilgiler ve ortaya konan yeni çalışmalarla tekrar işlenerek bu maddenin daha tam olmasına çalışılmıştır. Ayrıca bu maddede adları geçen camiler hakkında ayrıntılara girilmemiş, camilerin tarihçe ve sanat değerlerinin açıklanması kendi maddelerine bırakılmıştır.

Türk şehirlerinde cemaatin toplandığı, ana ibadet yeri niteliğinde olan büyük camilere, hıristiyanların katedral denilen kiliseleri gibi ulucami, câmi-i kebîr, Osmanlı döneminde sultanlar tarafından yaptırılan büyük camilere ise selâtin camii denilir. Esasında çok daha genel bir anlamı olan ve İran, Hindistan, Arabistan gibi bölgelerde cami mânasında kullanılan mescid kelimesi ise Türkçe’de yalnız küçük ibadet yerlerini ve mahalle camilerini ifade etmektedir. Nitekim Türkiye dışında çok büyük ölçülerde yapılar olmalarına rağmen Medine’de Mescid-i Nebevî, Kudüs’te Mescid-i Aksâ, İsfahan’da Mescid-i Cum’a vb. pek çok eserde mescid adı ulucami veya selâtin camii mânasında yaşamaya devam etmektedir. Türkiye dışında, Asya’da birçok yerde velî olarak tanınan şahısların mezarı üstünde veya çevresinde kurulan ziyaret camilerine ise meşhed adı verilmektedir. Arap ülkelerinde, açıkta büyük kitlenin topluca namaz kılması için, etrafı bir duvarla çevrilmiş ve içinde sadece kible yönünü gösteren bir mihrap olan yerlere musallâ denilmekte, Türkçe’de ise bu terim daha çok bir caminin yanında cenaze namazı kılmak için toplanılan yeri ve burada bulunan, üzerine tabutun konulduğu taşı (musallâ taşı, seng-i musallâ) ifade etmektedir. Buna karşılık Türkçe’de açık havada cuma ve bayram namazları için büyük kalabalığın ibadet etmesi amacıyla ayrılan yerlere namazgâh denilir. Bunlardan bazıları oldukça geniş olup Okmeydanı Namazgâhı’ndaki gibi mihrapları ve hatta minberleri de vardır. Sadece bir mihrap taşına sahip, çimenlik bir sahadan ibaret olan daha küçük namazgâhlar da mevcuttur. Ulucami, büyük camiler, küçük ölçülerdeki mahalle mescidleri dışında insanların toplu olarak buldukları kervansaray, kışla, esnaf ve sanatkâr hanları vb. bazı binalarda da mescidler bulunmaktadır.

Genel olarak büyük bir cami, onu şehrin kalabalığından ayıran ve gerektiğinde yangınlardan da koruyan bir dış avluya sahiptir. Camiler Türkiye’de doğu-güney arasında bulunan kibleye göre yerleştirilirler. Bu sebeple camilerin ana giriş kapıları ekseriya binanın kuzeybatı duvarında açılır ve giriş kibleyi gösterir. Büyük bir cümle kapısı veya taçkapı ile diğer yardımcı kapılardan geçilen iç avlu veya harem (sahn), iç tarafta sütunlu bir galeriyle çevrilidir ki bunlara revak denir. Bu iç avlunun ortasında abdest almaya yarayan bir çeşme (şadırvan) bulunur; bu avluya diğerinden ayırmak için şadırvan avlusu da denilir. Avlunun camiye giriş cephesinde uzanan revakı son cemaat yeri olarak adlandırılır. Namaz vaktine yetişemeyenlere veya fazla kalabalıkta içeri giremeyenlerin ibadetine mahsus olan bu kısım, aynı zamanda caminin içine doğrudan doğruya girilmesini önleyen bir ön mekân durumundadır. Tabanı avlu seviyesinden biraz yüksekçe olan son cemaat yerinin kible duvarında genel olarak sağlı sollu birer küçük mihrap bulunur. Ayrıca büyükçe camilerde tekbirleri tekrarlayarak son cemaat yerindekilere duyurmak için kullanılan, bu mihrapların üstlerinde küçük cumbalar biçiminde dışarı taşkın “mükebbire”ler vardır. Son cemaat yerinden esas ibadet mekânına açılan büyük cümle kapısı veya taçkapı, büyük veya sanat değeri olan camilerde itinalı bir işçilikle bezenmiş bir nişin içinde açılmıştır. Camiyi yaptıranın adını ve inşa tarihini veren kitâbe de bu girişin üstünde yer alır.

Esas ibadet mekânına Türkçe’de harim denilirse de yabancı dillerdeki “nef”, “schiff” karşılığı olarak sahn da denilir (Arapça’da sahn avlu anlamında kullanılır). Cami mekânının ortasında daha geniş olan ana veya orta sahn bulunur. Bunun tam orta kısmına kubbealtı, yanlardakilere de yan sahn denir. Namaz esnasında yönelinen kible istikametini belirten ve imamın namaza durduğu yer olan mihrap, kible duvarında içeri kavisli bir girinti biçimindedir. Mahiyeti gereği mihrap caminin en süslü kısmını teşkil eder. Bunun önünde caminin esas döşemesinden az yüksek olan bir kademe vardır ki buna da mihrap sekisi adı verilir. Mihrabın sağ tarafında, başlangıçta yalnız cuma namazı kılınabilecek büyük camilerde bulunurken sonraları en ufak mahalle mescidlerine bile konulan minber yer almaktadır. Birçok hallerde çok itinalı bir işçilikle işlenmiş, ahşaptan veya mermerden yapılmış olan minber, bir kapı kemerinin arkasından basamakla çıkılan ve en üst noktasında dört ince sütun veya direğe oturan bir külâh ile örtülmüş loca biçiminde bir “köşk”ten ibarettir. Aslı Hz. Peygamber devrinde, üzerinde hutbe okunan üç basamaklı bir merdiven halinde olan minber daha sonra gelişmiş ve Emevî dönemi sonunda camilerde yer almaya başlamıştır. Kiliseden çevrilmiş camilerde minber köşkünün iki yanına birer sancak asılması ve imamın hutbeye bir kılıçla çıkması usuldendi. Mihrabın sol tarafında kible duvarına, yan duvara veya pâyeye bitişik olarak birkaç basamak merdivenle çıkılan bir vaaz kürsüsü bulunur. Bu da ahşap veya mermerden genellikle sanatkârane şekilde yapılmıştır.

Camiye gelen hükümdarların namaz kıldıkları yeri halktan ayıran bölmeye Arap memleketlerinde maksûre denilmektedir. Osmanlı döneminde bu kısma ufak bir loca biçimi verilmiş ve yüksekte olmasına özen gösterilmiştir. Hünkâr mahfili adı verilen bu bölüm genellikle caminin sol köşesinde yer alır ve dışarıya doğrudan bağlantılıdır. İlk maksûrenin Mescid-i Nebevî’de Halife Osman (644-656) tarafından tuğladan yaptırıldığı söylenir. Bunu Velîd zamanında (705-715) Medine valisi olan Ömer b. Abdülazîz abanoz ağacından yenilemiştir. İbn Haldûn’a göre ise Hz. Ali’nin camide namazda iken bir suikaste kurban gitmesi üzerine Muâviye (661-680), cami içinde halifeye mahsus namaz yerini bir emniyet tedbiri olarak ayırmayı lüzumlu görerek ilk maksûreyi yaptırmıştır. Osmanlı dönemi Türk mimarisinde hünkâr mahfilinin dışarıdan girişinde küçük bir saray odası gibi bezenmiş ve döşenmiş bir mekân yer alır. Sultanın camiye geldiğinde kısa süre dinlenmesi için yapılan bu kasr-ı hümâyun (hünkâr kasrı), evvelce Sultan Ahmed Camii ve Yenicami’de olduğu gibi caminin esas kitlesi dışında ona bitişik olurken geç dönem Osmanlı-Türk mimarisinde son cemaat yerinin üstüne alınarak cami mimarisıyla bütünleştirilmiştir.

Caminin içinde müezzinler için ayrılmış yüksekçe bir yer müezzin mahfili olarak adlandırılır. Ancak büyük camilerde rastlanan bu unsurdan başka esas girişin iki tarafında alçak korkuluklarla ayrılmış kadınlar mahfili de bulunur. Cami mimarisinin önemli bir parçası da ezan okunmaya mahsus olan minaredir. Minare İslâm âleminin çeşitli bölgelerine göre değişik biçimler gösterir. Osmanlılar’da binanın genellikle sağ tarafında bulunur. Yine sadece Osmanlı selâtin camilerinde iki ve daha çok minare yapılmış olmakla beraber bunlar son derece nâdirdir. Sultanlar ve bazı hânedan mensupları dışındaki kişiler tarafından yaptırılan camilerde birden fazla minare bulunmaması titizlikle riayet edilen bir usuldür. Ancak son yıllarda yapılan modern camilerde minare ve şerefe sayısında bir sınırlama ve ölçü kalmamıştır.

Camiler genellikle tek başına yapılar halinde olmayıp bilhassa Türkler’de imaret, külliye veya manzume adları verilen çeşitli vakıf binalardan oluşan bir yapı topluluğunun merkezini teşkil ederler. Böylece camilerin etrafında onlara ek olarak yapılmış arasta (çarşı), dârüşşifâ, hamam, hazîre, türbe, medrese, sıbyan mektebi, kervansaray, kütüphane, muvakkithâne, sebil, tabhâne, aşhâne-imaret gibi vakıf yapılar da bulunur. Osmanlı döneminde şehirler arası ana kervan ve sefer yolları üstünde, özellikle XVI. yüzyılda durak yerlerinde menzil külliyelerinin de inşa edildiği görülür ki bunların da merkezlerini bir cami teşkil eder.

A- İslâmiyet’in Doğuşunda İlk Camiler. İslâmiyet’in Mekke döneminde toplu ibadet için belirli bir bina yapılmadığı bilinmektedir. Hz. Peygamber, hicret sırasında Medine’ye girmeden bir süre kaldığı Kubâ’da daha sonra “Takvâ Mescidi” adıyla da anılan ilk ibadet yerini kurdurmuştur. Bununla birlikte İslâm dünyasının ilk camii olarak Medine’deki Mescid-i Nebevî kabul edilir. Burada Hz. Peygamber’in

kalması için bir mesken yapılırken ilk önemli caminin de temeli atılmıştır. Etrafı 3 arşın derinliğinde taş temeller üzerinde bir adam boyu kadar yükseklikteki kerpiç duvarların sınırladığı bir avlunun bir kenarı boyunca, içinde Hz. Peygamber ve ailesinin barınacağı odalar sıralanmıştı. Kudüs yönündeki kuzey duvarın iç tarafına ise ibadet edenleri güneşten korumak üzere hurma ağacından direklere oturan ve hurma dallarından ibaret basit bir çardak kurulmuştu. Kible 624'te Kudüs'ten Mekke'ye çevrildikten sonra avlunun güney duvarı önüne de yeni bir çardak yapılmıştır. Bu ilk cami, önce Hz. Osman, daha sonra 706-709'da Emevî Halifesi Velîd, VIII. yüzyılın ikinci yarısında Mehdi-Billâh tarafından yapılan yenileme ve eklemeler, XIII, XV ve XIX. yüzyıllardaki tamirlerden sonra ilk yapısının bütün izlerini tamamen kaybetmiştir. Sadece yazılı kaynakların yardımıyla tanınan bu caminin basit şemasının ilk camilerin planlarının belirlenmesinde büyük rol oynadığı, hatta İslâm mimarisinde daha sonra yapılan ibadet yerlerine ilham kaynağı olduğu kabul edilir. Birtakım ihtiyaçların en basit biçimde cevaplandırılmasından doğan, ortasında avlu şeklinde açıklık olan ve direklere oturan bir çardak veya damdan ibaret bu yapı tipinin bazı Batılı sanat tarihçilerinin iddia ettikleri gibi İlkçağ'ın Helenistik çarşı tesislerine yani agora mimarisine dayanmadığı da açıkça bellidir. Medine'deki bu ilk ibadet yeri, ondan sonra gelişen cami mimarisine ön örnek (prototip) olmuştur denilebilir.

İslâmiyet ilk fetihlerle yayılmaya başladığında İslâm ordularının gittiği yerlerde kurulan ilk camiler ordugâh camileri olmuştur. Böylece Arap yarımadasında ordugâh şehirleri olarak kurulan Basra, Kûfe ve Mısır'da Kahire yakınında Fustat'ta bu türden camiler inşa edilmiştir. Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın 639'da yaptırdığı ve Muâviye zamanında yenilediği bilinen Kûfe Camii, etrafı çevrili bir avlu ile bunu kısmen gölgelendiren bir çardaktan ibaret olmakla beraber bu çardağı taşıyan destekler artık hurma ağacı gövdeleri değil, yakındaki antik Hira şehri harabelerinden getirilmiş mermer sütunlardı. Amr b. Âs'ın 642'de Fustat'ta yaptırdığı Amr b. Âs Camii, çeşitli değişiklik ve tamirlerle zamanımıza kadar gelmiştir. Bugünkü mimarisinin ilk yapısından pek farklı olmadığı belirtilen bu camide başlangıçta kible yönünü duvara yapıştırılmış bir taş gösteriyordu. Makrîzî'ye göre ilk mihrap bu camide Muâviye zamanında 673'te Mesleme tarafından bina büyütülürken yapılmıştır. Başka tarihçilere göre ise ilk mihrap Ömer b. Abdülazîz tarafından Mescid-i Nebevî'nin tamirinde yapılmıştır. İlk ölçüleri çok küçük olan Amr b. Âs Camii'nde harim, direklerle ayrılmış nef veya sahnlardan ibaretti. Amr'ın yaptırdığı minberin Halife Ömer'in emriyle yıktırılmasından az sonra Nubia Kralı Zakharia'nın (Zekeriyâ) hediyesi olan yeni bir minberin aynı camiye konulmuş olması, buna daha en erken devirlerde bile önem verilmeye başladığını gösterir.

İlk camilerde ezan yüksekçe bir yerden, bilhassa damın üzerinden okunuyordu. Kaynaklarda Hz. Bilâl'in ezanı Mescid-i Nebevî'nin kible tarafında, üzerine ipe tırmanarak çıktığı, "üstüvâne" olarak anılan silindir biçiminde yüksek bir yerde okuduğu kaydedilir ki bunu minarenin ilk şekli olarak düşünmek mümkündür (Kettânî, I, 161-162). İbnü'z-Zeyyât'a göre daha 656'da Amr b. Âs Camii'nin dört köşeli bir minaresi vardı. Makrîzî'ye göre ise Muâviye zamanında bu caminin dört köşesine dört minare eklenmiştir ve bunlar İslâm mimarisindeki ilk minarelerdir. Âdetâ Müslümanlığın bir zafer anıtı görünümünde olan minarenin Arap ülkelerinde kare biçimde olmasına karşılık Asya-Türk minarelerinin yuvarlak gövdeleri vardır. Minarelerin süslemeleri de ülkelere göre değişik olduğu gibi sayıları ve cami binasına göre yerleştirilmeleri de farklılıklar gösterir.

İslâmiyet güçlendikçe fethedilen topraklardaki diğer dinlere ait ibadethânelerin cami haline getirilmesinden de kaçınılmamıştır. Hatta başlangıçta bazı eski ibadet yerleri paylaşılacak suretiyle hristiyanlarla beraber kullanılmıştır. Humus'ta Ioannes Kilisesi'nin dörtte biri, Halep'te bir kilisenin yarısı müslümanlar tarafından cami olarak kullanılmıştır. Hama'da ise Kenîsetü'l-uzmâ (büyük kilise) 636-637'de camiye çevrilmiştir. Ayrıca yerli halkın çok eski devirlerden beri kutsal saydığı yerlerdeki binaların cami haline getirilmesine veya buralarda yeni bir cami kurulmasına da özel bir önem verilmiştir.

B- Erken İslâmî Dönem. Erken İslâmî devirdeki camilerde Arap sanatı unsurları hâkim olduğundan bu dönemdeki camilere "Arap âlemi camileri" de denilebilir. Bu ilk safhayı, birbirini takip eden iki büyük İslâm devleti zamanında coğrafi bölgelere göre ele almak gerekir.

1- Emevîler Devri

İlk İslâmî ibadet yerleri son derece gösterişsiz ve sade, yalnızca namaza duran müminleri dış tesirlerden korumak gayesiyle yapılmış tesislerdi. Emevîler döneminde (661-749), Antikçağ'ın büyük eski sanat merkezlerini ele geçirerek yayılan bu devletin sınırları içinde öncekilerden daha iddialı ve sanat eseri hüviyetine sahip yapıların meydana getirildiği görülmektedir. Bu durum, muzaffer İslâm inancının ele geçirilen yabancı topraklarda temsil edilmesi için haşmetli ve ifadeli yapılara ihtiyaç duyulmasıyla açıklanabilir. Başşehirin 661'den itibaren Şam'a nakledilmesiyle başlayan imar çalışmalarında çevredeki yerli halktan olan ustalardan da faydalanılmıştı. Bizanslı Ortodoks, Suriyeli Nestûrî ve Süryânî, Mısırlı Kopt, İranlı Sâsânî usta ve sanatçılar bu yeni yapılarda sahip oldukları bilgi ve tecrübelerini ortaya koyarlarken aynı yerdeki veya yakın çevrede bulunan Eskiçağ'lara ait işlenmiş parçaları da devşirme malzeme olarak tekrar kullanmaktaydılar.

a) Doğu Akdeniz – Arap Yarımadası. İlk fetih yıllarında acele olarak yapılan ordugâh camileri, Emevîler döneminde daha esaslı biçimde yeniden inşa edilmiştir. Böylece beş sıra sütunlu, tavanı tik ağacından kirişli ve duvarları tuğladan Basra Camii 665'te, kemersiz, tavan kirişleri doğrudan sütunlara oturan, beş sıra sütunlu Kûfe Camii 670'te, Amr b. Âs Camii 673'te ve Medine'deki Mescid-i Nebevî 709'da yenilenirken başka yerlerde de büyük ölçülerde temelden yeni ibadet yerleri yapılıyordu. 717-720 yılları arasında yapılan Remle Camii'nin muazzam bir mihrabı ile kare planlı yüksek bir minaresi vardı. Yalnız burada iki istisnaya da işaret etmek gerekir. Aslında Kur'an'ın ifadesine göre yeryüzündeki ilk ibadethâne olan Mekke'deki Kâbe ile (bk. Âl-i İmrân 3/96), etrafını çevreleyen revaklı büyük bir avlu ve minarelerden meydana gelen Mescid-i Harâm bir cami sayılamayacağı gibi Emevîler döneminin önemli eserlerinden yanlış olarak Ömer Camii olarak da adlandırılan Kudüs'teki Kubbetü's-sahre de yapı bakımından gerçek bir cami değildir. Mervân'ın oğlu Abdülmelik'in buradaki kutsal kayanın üstünde 691'de kurdurduğu Kubbetü's-sahre Kâbe gibi bir ziyaret ve tavaf yeridir. Geç İlkçağ ve Bizans mimarilerindeki merkezî planlı yapılar tipinde inşa edilen bu önemli bina, ancak yapılış gayesinin değişik oluşu yüzündendir ki bu dönemin cami mimarisinde bir tesir gösteremeyerek tek kalmıştır. Fakat yine Kudüs'te, bununla aynı yüksek düzlük üzerinde bulunan ve evvelce Bizans İmparatoru Iustinianos zamanında (527-565) yapılan Meryem Kilisesi'nin yerinde yine Abdülmelik tarafından 702'de yaptırılan Mescid-i Aksâ, kible duvarına dikey olarak uzanan birçok sahnalı bir yapıdır. Bu bakımdan erken hıristiyan mimarisindeki çok nefli bazilikaları andırır. 771, 831, 1187 ve 1236 yıllarında çeşitli tamirler gören ve genişletilen bu büyük caminin kible duvarı boyunca enlemesine uzanan bir sahnı olup hıristiyan yapılarının "transept" adı verilen mekânını hatırlatır. Bunun tam ortada, mihrabın hizasında ana sahnla birleştiği yerde meydana gelen kare planlı bölüm bir kubbe ile örtülmüştür. Halifeye mahsus bir maksûre olduğu bilinen bu kısım, bu şekliyle uzun süre cami mimarisinin ön planda gelen bir unsur olarak İslâm mimarisine yerleşmiştir.

Şam'da I. Velîd'in, evvelce Roma dönemine ait bir Jupiter mâbedinin yerinde kurulmuş olan Hagios Ioannes Prodromos Kilisesi'ni yıktırarak 706'da yaptırdığı, Emeviyye Camii de denilen Ümeyye Camii, cami mimarisine geniş ölçüde tesir eden en eski Emevî camilerinden biri olarak kabul edilir. Cami 1894'te yanmış ve İstanbul'dan gönderilen Türk mimarlar tarafından tamir edilmiştir. Burada genişliğine yayılan içten dört tarafı revaklı bir avlu mevcuttur. Dışarıdan avluya açılan cümle kapısının üstünde masif bir kule halinde bir minare yükselmektedir, diğer minareler daha geç devirlere aittir. Harim kısmı, at nalı biçimindeki kemerleri taşıyan iki sütun dizisi ile kible duvarına paralel, üstü ahşap çatılı (çatılar 1894 yangınından sonra yeniden yapılmıştır) üç sahn halinde enine doğru uzanır. Harime açılan cümle kapısından oldukça süslü mihraba uzanan ana eksen, caminin orta kısmını esas sahnalara çapraz bir sahn halinde kesen bir dehlizle belirtilmiştir. Bunun mihrap önündeki ucunda, dört pâyeye dayanan dört kemerin taşıdığı kubbeli bir maksûre yer alır. Eksen üzerindeki uzun ve daha yüksek çatısı ile önemi belirtilmiş olan sahn, kubbeli maksûre ve bunun da nihayetindeki mihraptan meydana gelen mimari kompozisyon, bütün Emevîler devri cami tipinin karakteristik bir unsuru olarak daha sonraki camilerde de tesirini göstermiştir. Ancak bu mimari kompozisyonun, kökü Helenistik sarayların kabul

salonlarına dayanan Emevîler dönemi saraylarının ilhamı ile ortaya çıkmış bir özellik olduğu yolunda J. Sauvaget tarafından 1947'de ortaya atılan görüş, delillerinin yetersizliği yüzünden pek kabule şayan olmamıştır. Emevîler dönemi cami mimarisinin karakteristik bir vasfı olan ana eksen üzerindeki geniş ve çatısı binayı örten diğer çatı seviyelerinden yüksek olan boyuna sahnın, hristiyan bazilikalarının mimarisine bir benzerlik göstermesi bakımından bu camilerde bir dereceye kadar bir bazilika karakteri de olduğu ileri sürülmüştür. 670'te yenilenen Kûfe Camii'nin kemersiz olarak doğrudan doğruya beş sıra sütuna dayanan ahşap düz tavanlı olmasına karşılık bu dönemin hemen bütün camilerinde eksen üzerindeki yüksek çatılı sahn veya dehlizin mevcudiyeti tesbit edilebilmektedir. Velîd b. Abdülmelik veya kardeşi Süleyman devrine ait Halep Ulucamii (XV. yüzyıldaki durumu), Rusâfe Camii (728), II. Mervân'ın (744-750) yaptırdığı Harran Ulucamii, II. Yezîd'in 720-721'de yaptırdığı veya minare ilâvesiyle tamir ettirdiği Busrâ Camii ve tarihi bilinmeyen Der'â Camii hep bu özelliği gösterir. Ancak bunu umumileştirmenin doğru olmayacağı da muhakkaktır. Nitekim Bağdat ile Basra arasında Haccâc tarafından 702'de yaptırılan Vâsıt Camii kalıntılarında, ortada geniş bir eksen sahnı izine rastlanmamıştır. Burada 103 x 104 m. ölçüsündeki revaklı kare bir avluyu, eşit aralıklı beş sıra direkli bir harim kısmı takip etmektedir. Kible duvarında herhangi bir mihrap izine rastlanmamış olmasına karşılık burada bir maksûre bulunduğu tahmin edilmektedir. Vâsıt Camii, 1009 ve 1343'te tamamen yeniden iki defa daha yapıldığından ilk mimari karakterini daha fazla tesbit mümkün değildir. Cami 916'da yapılan minaresiyle birlikte 1009'da yıkılmış, kible yönü değiştirildikten sonra aynı mimari biçimde tekrar inşa edilmiştir. Son Emevî halifesi Me'mûn'un oturduğu Harran'da II. Mervân'ın yaptırdığı ve Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin tamir ettirdiği büyük camiden İbn Cübeyr de bahseder. Geniş kemerleri olan bu caminin paralel dört sahnı, geniş bir avlusu vardı. Minaresi ise avlu cephesi dışında eksene uyulmaksızın yapılmıştı. Günümüze bazı izleri kalan bu çok eski caminin kalıntıları son yıllarda ortaya çıkarılmıştır. Bu döneme ait kare planlı, dış cepheleri pencereler ve mimari süslemelerle bezenmiş, yüksekliği 30 metreyi aşan bir minare, cami kısmı ortadan kalkmış olarak Remle'de bulunmaktadır.

Süleyman veya Velîd'in yaptırdığı Halep Ulucamii ise 962'de Seyfûddevele, 1169'da İsmâîlîler tarafından yıkılması üzerine Nûreddin Zengî tarafından tamir edildikten sonra 1285'te bir tamir daha görmüş, eksendeki çatısı XV. yüzyılda yükseltilemekle beraber esas mimarisini günümüze kadar korumuştur. Emevîler döneminde yapılan pâyeli ve düz damlı camilerin yüksek minarelerinin günümüze kadar gelmelerine karşılık esas cami binalarının ancak kazılarda kalıntıları tesbit edilebilmiştir. Fırat ırmağı kıyısında Rakka'da yapılan kazılarda biri sur içinde Abbâsî dönemi, diğeri sur dışında Emevî dönemine ait olmak üzere pâyeli iki cami kalıntısı bulunmuştur. Emevîler devrine ait kasırlardaki camilerin ise çok küçük ölçüde olmakla beraber bir mihrap ile kible duvarına paralel bir veya iki kemerle ayrılmış sahnlardan ibaret oldukları Kusayrû'l-hallâbât, Hırbetü'l-minye, Ümmü'l-Velîd ve Cebeliseys kasırlarında görülen örneklerden anlaşılmaktadır.

b) Kuzey Afrika. Tunus'ta Kayrevan'da Ukbe b. Nâfi' tarafından 670'te bir ordugâh camii olarak yaptırılan Sîdî Ukbe Camii (Kayrevan Ulucamii), 693-697'de yeni baştan inşa edilmiş ve 724'te de bina kuzey istikametinde genişletilerek bugün hâlâ duran masif minare yapılmış, nihayet 836'da yeni ilâvelerle zenginleştirilmiştir. Daha birçok tamire rağmen Sîdî Ukbe Camii orijinal planını kaybetmemiştir. Topografya gereği dış çevresi düzensiz olan caminin avlu cümle kapısı üstünde, dört köşe ağır bir kale burcu görünümünde olan, üst kısmı modern bir minare yükselir. Etrafı iki sütun sırası ile çevrili olan revaklı avlu, Emeviyye Camii'nde olduğu gibi enine değil derinliğine uzanır. Çok derin olan harim de kible duvarına dikey sıralanan kemerler ve sütunlarla ayrılan sahnlardan meydana gelmiştir. Esas eksen üstünde uzanan orta geniş sahnın gerek cümle kapısı önündeki gerekse mihrap önündeki uçları iki kubbe ile örtülmüştür. Dikey sahnları ile Mescid-i Aksâ'yı hatırlatan bu camide kible duvarı boyunca enlemesine bir sahnın, bir transeptin uzandığı da görülür. Üstünü düz bir damın kapattığı, dış görünüşü âdeta bir kaleyi andıran camide at nalı kemer kullanılmış, ancak iki kubbesiyle orta sahnın örtüsü binanın diğer çatı seviyesini aşmıştır. Mihrabın çinilerle kaplı olması bu kısma artık özel önem verildiğini gösterir. İslâm sanatının oymalarla süslenmiş en eski ahşap minberi de bu camide bulunmaktadır. Aynı mimari özellikler, Tunus'ta Emevî Valisi İbnü'l-Habhâb tarafından 732'de

yaptırılan ve Ağlebîler'den Ebû İbrâhîm Ahmed'in 863'e doğru tamir ettirdiği Zeytûne Camii'nde de görülür. Buradaki maksûrenin tromplu kubbesi 864'te yaptırılmıştır.

c) Endülüs. Emevîler dönemi cami tipinin tesirlerini Endülüs'te de (İspanya) bulmak mümkündür. Bu hususta tek ve klasik örneği, en eski kısmının inşasına I. Abdurrahman zamanında 785-786'da başlanan Kurtuba Ulucamii teşkil eder. Aslında avlulu ve harim kısmı sütunlu olan bu cami Emeviyye Camii örnek alınarak yapılmıştı. Yapı, revaklı bir avludan sonra kible duvarına dikey uzanan on bir sahnadan ibaret bir harime sahipti. II. Abdurrahman 833'te caminin kible duvarını sekiz sütun sırası ilâve ederek ileriye doğru uzatmış, II. Hakem 961'de kible duvarını bir miktar daha ileri alarak son mihrabı yaptırmış, bunun önü Bizans'tan getirtilen bir ustanın eseri olan mozaiklerle süslü muhteşem bir kubbe ile örtülmüştür. 987'de İbn Ebû Âmir el-Mansûr camiyi bu defa doğu tarafına, yine kible duvarına dikey sekiz sahn halinde uzanan büyük bir kanat eklemek suretiyle genişletmiştir. Ancak mihrap eski yerinde bırakıldığından cami simetrisini kaybetmiştir. Bu genişlemeler avlulu, pâyeli Emevî cami tipinin bütünlüğünden birşey kaybetmeden ve estetik değerini bozmadan etrafa açılmaya, yayılmaya ne derece uygun olduğunu göstermesi bakımından çok önemlidir. Emeviyye Camii'nde olduğu gibi sahnların üstleri çifte meyilli çatılarla örtülmüştür. Avlu kapısına bitişik olarak I. Hişâm'ın yaptırdığı minarenin yerinde III. Abdurrahman'ın inşa ettirdiği dış yüzleri tezyinatlı dört köşe muhteşem minare, cami kilise haline getirildiğinde 1593'te yıktırılmış olmakla beraber onun benzeri olan İşbiliye'deki (Sevilla) Giralda adı verilen minare bu hususta bir fikir verebilir. Bir sütun ormanı halinde yayılan mekân, sayıları 500'ü bulan kemerleri ve bunların renkli tezyinatı ile göz alıcı bir tesire sahiptir.

Endülüs Emevîleri Pirene dağlarını aşarak Güney Fransa'ya girdikten sonra burada kurdukları kısa hâkimiyetleri sırasında VIII. yüzyıl başlarından 759'a kadar bazı izler bırakmışlardır. Arbûne'de (Narbonne) müslümanlardan kalan izlere rastlandığı gibi bu bölgede bir kazı sonunda büyük bir caminin temel kalıntıları da meydana çıkarılmıştır.

2- Abbâsîler Devri.

a) Mezopotamya ve Arabistan. Abbâsîler'in (750-1258) ilk yıllarında başşehir olan Bağdat'ta Mansûr'un 766'da yaptırdığı cami, 96 m. boyunda ve büyük ihtimalle Emevîler dönemi camileri biçiminde idi. Yalnız burada çatıyı tik ağacından ahşap direkler taşıyordu. Bu cami 807'de Hârûnürreşîd tarafından tuğladan yeniden yapılmış, 875 ve 893'te genişletilmiş, fakat XIV. yüzyılda Moğol istilâsı sırasında yıkılmıştır. Abbâsîler devrinin bu ilk camiinden kalan tek hâtıra, oradaki Haseki Camii'nde zamanımıza kadar korunan yekpâre Musul mermerinden oyulmuş mihraptır. Burmalı iki sütunun taşıdığı istiridye kabuğu şeklindeki bir yarım kubbecikten ibaret olan bu mihrap, artık bu unsura ayrı bir önem verildiğini açıkça gösterir. Abbâsîler'in hizmetindeki Türk askerleriyle halk arasında çıkan anlaşmazlıklar yüzünden başşehirin, Dicle kıyısında kurulan ve 883'te terkedilen Sâmer râ'ya nakli ile Mütevekkil-Alellah'ın orada yaptırdığı muazzam Sâmer râ Ulucamii'nin harabesi henüz durmaktadır. 180 x 260 m. ölçüsünde, 100.000'in üstünde bir cemaatin namaz kılmasını mümkün kılacak bir genişlikte olan bu caminin planı Emevîler dönemi cami tipine uygundur. Vâsıt Camii'nde olduğu gibi dış duvarlar burç şeklinde taşkın pâyelerle takviye edilmiş, etrafı revaklı bir avluyu takip eden iç kısımdaki sütunların yerini ise kitlevî görünüşlerinin yuvarlatılması suretiyle hafifletilmiş kalın tuğla pâyeler almıştır. Eski Bâbil zikkuratlarından ilham alınarak yapıldığı tahmin edilen garip minare ise caminin dışında ve yapıdan ayrıdır. Melviye adı verilen koni biçimli minarenin merdiveni dıştan helezonî bir rampa halinde yükselir. Bu minarenin tek benzerine, Sâmer râ'nın az ilerisindeki Ebû Dülef Camii'nde rastlanır. Bu caminin öncekinden farkı, desteklerin üstünde çatıları tutan kemer dizilerinin oluşudur. VIII. yüzyıla ait Rakka Camii ise kalın pâyelerin ayırdığı kible duvarına paralel üç sahnı ile bir yenilik göstermemektedir.

b) Mısır. Mısır'da Tolunoğulları Devleti'ni kuran Türk asıllı İbn Tolun tarafından 877-879'da Kahire'de yapılan ve bânisinin adıyla anılan cami, birtakım yenilikler ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Planı, Emevîler dönemi geleneğine uygun olarak çift sütun dizili revaklı bir avlu ile kible duvarına paralel beş sahnadan (avluya komşu bir sütun dizisi sonra kaldırılmıştır) ibaret olmakla beraber

köşeleri yuvarlatılmış pâyelerin üstlerindeki kemerler kırık sivri kemerlerdir. Burada ayrıca caminin dış görünüşünün bir kaleyi andırmasından vazgeçilmiş ve duvarlarda dışarıya pencereler açılmıştır. Abbâsiler döneminde Türkler'in nüfuz kazanması ile Sâmerrâ'ya gelen alçıdan duvar süslemesi motiflerinin benzerleri İbn Tolun Camii'nde de görülür. Alt tarafı dört köşe, üstü yuvarlak, dıştan rampalı minare ise bir dereceye kadar Sâmerrâ'nın Melviye'sini andırmaktadır.

c) Horasan ve İran. Müslümanlığın doğu istikametinde Asya içlerinde yayılması ile birlikte buralarda da camiler yapılmıştır. Ancak bu ilk eserlerden zamanımıza kadar gelen örnekler tanınmamaktadır. Ebû Müslim'in 750'ye doğru Merv'de, üç büyük camiden Yenicami adıyla meşhur olanını yaptırdığı söylenir. Bir rivayete göre yine Ebû Müslim, başka bir rivayete göre ise Saffârî Emîri Amr b. Leys (879-901) Nişâbur'un ilk cuma mescidinin kurucusudur. Ebü'l-Kâsım es-Sehmî'nin (ö. 1036) Târîhu Cürcân'ında (s. 16 vd.), Cürcân'da Emevîler dönemine ait en eski camilerin yirmi altısının adları ile bir listesi bulunmaktadır. Ahşap direkli oldukları sanılan bu avlulu camilerin benzerleri Cürcân'da, Basra körfezinde Sîrâf'ta, Bağdat'ta bulunmuş ve yine aynı körfezde Bahreyn adasında Menâme yakınında harabesi görülen 1340 tarihli, oymalı ahşap direkli ve kirişli cami, erken İslâmî dönemde Güney Mezopotamya ve İran'da çok yaygın olan eski bir cami tipinin devamına delil olarak gösterilmiştir. Ancak İran bölgesinde bu dönemde yapılan camilerin hepsinin ahşap direkli olmadığı da muhakkaktır. Nitekim Makdisî'ye (X. yüzyıl) göre Persepolis harabeleri yakınında İstahr'daki cami mermer sütunlu idi. 1220'de Moğollar tarafından yıkılan Belh Camii'nin de mermer sütunlu olduğunu İbn Battûta bildirmektedir. Afganistan'ın kuzeyinde Özbekistan sınırı yakınında Belh (Vezirâbâd) şehrinde 1968'den sonra ortaya çıkarılan Hacı Piyad Camii'nin VIII-IX. yüzyıllara, Abbâsiler dönemine ait olduğu tahmin edilmektedir. Klasik pâyeli camiler tipinde olmakla beraber bazı yenilikler de ihtiva eden bu yapının destekleri yuvarlak olup bunların bilezikler halinde başlıkları vardır. Üzerlerine atılmış kâgir sivri kemerler, harimi örtün düz çatıyı taşıyordu. Bu camide ilgi çekici başka bir husus da pâyve gövdelerinin, başlıkların, kemerlerin alt yüzleriyle alınlarının siva üzerine tamamen kabartma bezemelerle kaplanmış olmasıdır. Belh'teki bu cami basit, çok pâyeli, düz damlı ibadet yeri mimarisinin Asya'da gösterdiği gelişmeyi belli eden önemli bir eserdir.

Çok eski bir mimari geleneğe sahip olan İran'da, bilhassa Sâsânîler döneminden kalan kubbeli âteşkedelerin bir mihrap ilâvesiyle cami haline getirildiği ileri sürülmüştür. Yerli yapı sanatında, kuvvetli bir tonoz ve kemer bilgisinin varlığına rağmen, İran'da pâyeli-avlulu cami tipinin başlangıçta hâkim olduğu açıkça görülür. Damgan'da 750-786 yılları arasında yapılan Tarîkhâne Camii, etrafı kemerli revaklarla çevrili dört köşe bir avlu ile üç sahnalı, tonozlu bir harimden ibarettir. Yuvarlak, bodur ve satırları çıplak tuğla pâyeler, kible duvarına dikey uzanan sivri kemer dizilerini taşır. Kare planlı ilk minaresi (şimdiki yuvarlak minare yenidir) cami binasından ayrıdır. 875'te Amr b. Leys'in yaptırdığı Şîraz'daki Câmî-i Atîk (Mescid-i Cum'a), halen duran harim kısmından anlaşıldığına göre, o bölgede sütun bulunmadığından taştan örme pâyelerden ve sivri kemerlerden ibaretti ve üstü ahşap bir çatı ile kapatılmıştı. Avlulu tipin yeknesaklığının yer yer ufak teferruat değişiklikleriyle giderildiğinin güzel bir örneğini, X. yüzyıla ait Nâîn Camii gösterir. Etrafı revaklı avluyu takip eden derinliğine üç sahnalı harimi, değişik kesitli pâyelerle bölümlere ayrılmıştır. Ahşap üzengili başlıklı pâyeler, sivri kemerler, mihrap, maksûre zengin alçı kabartma tezyinat ile kaplanarak iç görünüşün yeknesaklığı giderilmiştir. Bu caminin bir benzeri Hazar denizi kıyısında Demâvend'de bulunmuştur (XI. yüzyıl). İsfahan Cuma Camii de (Mescid-i Cum'a) Abbâsî Halifesi Mansûr zamanında 760-762'de yapıldığında diğer avlulu-pâyeli camilerden farksızdı. Makdisî, sütunları sıvalı ve 70 arşın boyunda minaresi olan bu on dokuz sahnalı camiden bahseder. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah zamanında yapılan ilâveler, cami mimarisinde yeni bir cereyanın başladığını açıkça gösterir. 1121'de Abbâsîler dönemine ait pâyeli kısmın yanması ve birçok ek ve tamirler, İsfahan Cuma Camii'nin yeni karakterine daha uygun düşmesini sağlamıştır. A. Godard tarafından ortaya atılan ve yeter derecede inandırıcı olmayan bir faraziyeğe göre mahallî İran mimarisinde çok yaygın bir unsur olan eyvan, cami mimarisinde çok erken dönemlerden başlayarak kullanılmıştır. 951 tarihine ait Niriz Camii'nde (Mescid-i Cum'a), harim yerinde ortada 18 m. derinliğinde büyük bir eyvan görülür. Sonraları çok değişen bu caminin ortasında kalan, avlu yüzü açık bu eski eyvanın, aslında müslümanlar için ibadet yeri haline getirilmiş eski bir Sâsânî eyvanı olması da mümkündür.

C) Orta İslâmî Dönem. Türkler'in İslâm âleminde önemli bir mevki almaları ile Arap cami mimarisi geleneği yanında bir de Türk cami tipi geleneği ortaya çıkmıştır. Bazı ülkelerde ise, Memlük mimarisinde olduğu gibi, bunların birbirlerine veya Hindistan'da görüldüğü üzere yerli mimari üslûplara karışarak yeni tipler meydana getirdikleri de olmuştur. Bunları karma üslûp gösteren camiler olarak incelemek mümkündür.

1. Arap Dünyası.

a) Fâtımîler Devri. Ubeydullah el-Mehdî (909-934) tarafından X. yüzyıl başlarından itibaren Kuzey Afrika'da yayılan Şîlik, Mehdiye'nin başşehir yapılması ile kuvvetlendi. Bu sırada inşa edilen Mehdiye Camii, halifelik iddiasında bulunan Mehdi'nin merkez camii idi. Mehdiye Camii'nin planı bütünüyle Mağrib geleneğine uygundur. Kibleye dikey dokuz sahndan ortadaki geniş ve iki ucu kubbeli olup kible duvarı önünde ise enine geniş bir sahnı vardır. At nalı biçimindeki kemerleri taşıyan sütunları eski harabelerden toplanarak yeniden kullanılmıştır. Caminin avludan taşkın bir cümle kapısı vardır. 969'da Mısır'ı alan Fâtımî kölelerinden Cevher es-Sıkkîlî, bugünkü Kahire'yi kurarken yeni idarenin ilk büyük camii olarak, eski Kopt kiliselerinin sütun ve başlıklarını kullanıp 972'de biten Ezher Camii'ni yaptırmıştır. Sonraları aynı zamanda medrese olarak kullanılan bu cami, etrafı revaklı büyük bir avlu (Azîz-Billâh zamanında [976-996] revaklar öğrencilerin barınması için avlunun daraltılması pahasına genişletilmiştir) ve kible duvarına paralel beş sahndan ibaret olup ana eksen üzerinde iki kubbeli geniş eksen sahnı mevcuttur. İran'dan gelen bir tesirle kubbe intikali kırık sivri kemerli tromplarla yapılmış, aynı şekil sahn kemerlerinde de kullanılmıştır. Ayrıca kible duvarına bitişik iç köşelerde birer kubbe olduğu bilinmektedir ki bu da eski geleneklere bağlı pâyeli cami tipinde uygulanmış bir yeniliktir. Aynı yenilik, 991'de Azîz-Billâh'ın Kahire'de yaptırmaya başladığı, ancak 1012'de Hâkim-Biemrillâh zamanında biten Hâkim Camii'nde de görülür. O zamana kadar hiçbir camide rastlanmayan son derece temiz ve itinalı bir taş işçiliği, bu malzemeyi eskiden beri kullanmakta büyük ustalık gösteren Suriye veya Güneydoğu Anadolu işçilerin burada çalıştıkları ihtimalini akla getirir. Cami, yapıda 1010'da ve 1087'de Bedr el-Cemâlî'nin, 1304'te II. Baybars'ın yaptırdığı ekler dikkate alınmazsa revaklı avlulu pâyeli camidir. Ancak avlunun giriş cephesi, taşkın cümle kapısı ve iki köşedeki minare kaideleriyle dış mimari fikrinin başlangıcına işaret eder. Harim, kible duvarına paralel sivri kemerli beş sahna ayrılmıştır. Ana eksen üzerinde ise kalın pâyelerle sınırlanan yüksek çatılı eksen sahnı uzanmaktadır ki bunun da mihrap ucunda sonraları yıkılan maksûre kubbesi bulunuyordu. Ezher'de olduğu gibi kible duvarı köşelerinde de birer kubbe mevcuttu.

Her tarafı ağaç, alçı ve taş üzerine oyma ve kabartmalarla zengin şekilde süslenmiş olan Hâkim Camii yeni bir mimari üslûbun başladığına işaret eder. Arap cami mimarisinde bir dış cephe estetiğinin başladığı ilk önce burada görülür. Asya'dan gelen tesir, kemerlerin at nalı biçiminde değil sivri oluşunda da kendisini belli eder. Emîrû'l-cüyûş (başkumandan) Bedr el-Cemâlî tarafından Kahire'de Mukattam tepesinde 1085'te yaptırılan Cüyûşî Camii ise her bakımdan yenilikler gösteren bir binadır. Bu küçük camide düz çatı terk edilmiş, batı tarafında üç bölümlü geniş bir methal binası, solda ise kubbeli bir türbe yapıya bitleştirilmiştir ki sonraları çok genel bir hal alan bu husus Mısır'da ilk örnektir. İki yanında tonozlu odalar olan ufak bir iç avludan çifte sütunlu üç gözlü bir kemerle geçilen harim, ikisi serbest, ikisi kible duvarına bitişik dört pâyeye binen tromplu bir kubbenin örttüğü maksûre kısmı ile bunu üç tarafından saran çapraz tonozlu beş bölümden ibarettir. Burada kullanılan sivri kemerlerle Mısır'da ilk defa rastlanan tezyinî tuğla mukarnaslar (stalaktitler), Asya'dan gelen bir tesirin açık izleridir. Caminin evvelce zengin şekilde bezenmiş olduğu muhteşem alçı mihraptan anlaşılır. Kare bir kule halinde olan, şerefesi kubbeli ağır bir minare avlu girişinin üstünde yükselir. 1125'te yapılan küçük Akmer Camii'nin en önemli tarafını, tamamen taştan yapılmış, içleri istiridye kabuğu şeklinde işlenmiş sivri kemerli nişler, stalaktitler, kûfî yazı frizleri, madalyonlarla süslü ve evvelce üzerinde bir de minare bulunan methal cephesi teşkil eder. Bu bina, cami mimarisinde kuvvetli bir cephe mimarisi fikrinin yerleşmeye başladığını açıkça belirtir. Batı Asya mimari özelliklerinin Fâtımîler döneminde Mısır'da tesirini gösterdiğinin bir delili, kubbeye geçişi kat kat tromplarla yapılan Seyyide Rukıyye Camii'dir. Kahire suru dışında Vezir Sâlih Talay'ın 1153'te yaptırdığı küçük Sâlih Talayî Camii de aynı zamanda Hz. Hüseyin'in başı burada muhafaza edildiğinden bir meşhed durumundadır. Harim kible duvarına paralel sahnlar halindedir. Çatı eski geleneğe uygun olarak düzdür. Kırık sivri kemerler İran'dan gelen bir tesiri açıkça gösterir. Burada çok zengin kûfî yazı frizleriyle kemerlerde, ahşap kemer gergi kirişlerinde,

minber ve maksûrede ince oyma işleri dikkati çeker. Halen müzede saklanan pencereleri ise en eski tezyinatlı İslâmî pencere örnekleri olarak özel bir değere sahiptirler.

b) Kuzey Afrika. Kuzey Afrika'da Fâtımîler'in tayin ettiği valiler kısa zaman sonra bağımsızlıklarını ilân etmekle beraber yaptıkları büyük camilerde Ubeydullah el-Mehdî'nin camiindeki geleneğe bağlı kalmışlardır. Halbuki Mısır'daki Fâtımî sanatı, Selçuklular'dan gelen tesirlerle esas geleneğinden uzaklaşmış bulunuyordu. Muhafazakâr bir üslûp takip eden Kuzey Afrika'da, esası 849'a ait olmakla beraber yeni baştan 981'de yapılan ve sonraları tamir gören Sefâkus (Sıfaks) Camii pâveli bir yapı olup sütunların üstünde üzengi başlıklarına sahiptir. At nalı kemerlerle ayrılan sahnaların üstleri düz bir dam ile değil çapraz tonozlarla örtülmüştür. Gelenekteki yapı tipi üzerinde uygulanan bu çok önemli değişiklik Manastır Büyük Camii'nde de görülür. Sefâkus Camii'nin minaresi ise, Sîdî Ukbe Camii minaresi gibi, yukarı doğru hafifçe daralan kare gövde ile daha ufak bir orta kısımdan ve nihayet yuvarlak bir üst kısımdan ibarettir. Hammâdîler'in 1007'de kurulan hükümet merkezi Kal'atü Benî Hammâd'da yapılan Benî Hammâd Camii, şehrin 1090'da terkedilmesiyle yıkılmışsa da kalıntıları mimarisi hakkında bir fikir vermektedir. Etrafi revaklı bir avlunun ekseni üzerinde bulunan, yalnız avluya bakan cephesi nişler ve geometrik motiflerle süslü 25 m. boyundaki dört köşe minaresi henüz ayakta. Yedi sıra halindeki on iki sütunla sekiz sahna ayrılan harimde, evvelce duvarla tecrit olunmuş bir maksûre olduğu da tesbit edilmiştir. Bu bakımdan eski Arap cami tipine tamamen uygundur.

c) Sicilya ve Malta. 827'de I. Ziyâdetullah tarafından fethine girilerek 1089'a kadar İslâm idaresinde kalan Sicilya adasındaki camiler tamamen tahrip edildiğinden bunların mimarileri hakkında fikir verecek hiçbir iz kalmamıştır. Ancak Normanlar devrinde yapılan binalarda görülen tezyinat, bu camilerde kullanılan bezeme üslûbu hakkında tahminler yürütmeye yarayabilir. Bilhassa Capella Palatina'nın (saray kilisesi) iç süslemesi tamamen İslâmî üslûpta olduğundan buradaki İslâm tesirlerine ve ustalarına bağlanır. Herhalde camiler de aynı üslûpta tezyin edilmişti.

Kısa süre İslâm hâkimiyetinde kalan Malta'da da (870-1090) camiler yapılmış olmalıdır. Fakat bunlardan da bir iz kalmamıştır. Yalnız kazılarda rastlanan bazı mezar taşları, burada vaktiyle yaşamış müslümanların son hâtıralarıdır.

d) Endülüs. Endülüs'te yapılan camilerden Kurtuba Ulucamii'nden başka örnek kalmamış gibidir. Bu camide II. Hakem zamanında yapılan maksûre kısmı, kemerleri ve kubbeleri, İslâm mimarisinde yeni bir eğilime işaret ederler. Birçok eklerle genişletilen Kurtuba Ulucamii çok sayıda sütun, bunlara oturan 500 kadar kemer ve bunların renkli süslemeleriyle göz alıcı bir tesire sahiptir. Planın bütün sadeliğine rağmen üst üste bindirilmiş kemerler ve sütunlarla âdetâ oynayan cüretli bir mimari, 961'de yapılan maksûre bölümünde doruk noktasına erişmiştir. Sivri kemerlerin iç kenarları dış halinde çıkıntılarla süslenmiş, kubbeler ise zengin bir kaburga sistemiyle kurulmuştur. Tuleytula'da (Toledo) X. yüzyıla ait Bib Mardom Camii'nde de (şimdi Cristo de la Luz Kilisesi) tamamen kaburgalarla kurulmuş çok sayıda kubbeler bulunduğu görülür. Hatta belki de bu cami, yüksek bir ana kubbe etrafında tertip edilmiş daha ufak ölçüdeki sekiz küçük kubbeden meydana gelmişti. Bu caminin diğer bir özelliği de nişler, tuğla kemerler ve yine tuğla bir yazı frizi ile süslü cephesidir ki cephenin böyle oluşu, bu caminin etrafı kapalı bir avlusu olmadığına delil sayılabilir.

İspanya'daki hemen hemen bütün camilerin tahrip edilmiş olması, buradaki gelişmelerin tam olarak öğrenilmesine imkân bırakmamaktadır. Elhamra Sarayı sayesinde çok zengin bir mimariye sahip olduğu bilinen Gırnata'da XII-XV. yüzyıllara ait camilerden bugüne hiçbir iz kalmamıştır. Bu yüzden gelişmenin cami mimarisindeki akisleri anlaşılmamaktadır. Sadece Elhamra Sarayı'ndaki iki mescid, süslemeye büyük önem verdiği anlaşılan devrin mimarisi hakkında bir dereceye kadar fikir verir.

e) Kuzeybatı Afrika. Medeniyet bakımından tamamen Endülüs'ün tesiri altında kalan Murâbitlar'ın Afrika'nın bu bölgesinde yaptıkları camiler, mimari bakımdan eski Arap geleneğine uygundur. Murâbitlar'ın en önemli eseri, Cezayir'de 1096'da tamamlanan el-Câmiu'l-kebîr'dir. Planı eski geleneğe tamamen uygundur. Yalnız minare avlu duvarının bir köşesine sonradan eklenmiştir. Beş sahn derinliğinde olan harimde, kalın pâyelerin taşıdığı kemerlerden kibleye dikey sıralananların kenarları sade, paralel olanların ise dış halinde çıkıntılıdır. 1135'te tamamlanan Tilimsân Ulucamii de

iç görünüşü bakımından tamamen el-Câmiu'l-kebîr'e uyar. Maksûre bölümü yerinde kaburgalı bir kubbe yükselmektedir. Fas'ta her ikisi de 859'da yapılmış olmakla beraber 956'da yine beraberce genişletilerek minare eklenen Karaviyyin ve Endülüsî camilerinin bugünkü görünüşleri, Muhammed Nâsır-Lidînillâh el-Muvahhidî zamanına aittir. Bu camilerde avlu oldukça ufalmış, yan revaklar hayli derinleşmiş, harim ise (kıbleye paralel birincide on, diğerinde yedi sahn olmak üzere) çok derin bir şekil almıştır. Sahnların üstleri çifte meyilli çatılarla örtülmüş, ortada mihraba uzanan yüksek eksen sahnı, haçvari kesitli pâyelerle kare bölümlere ayrılmıştır. Endülüsî Camii'nde avluda bulunan minarenin ekseninin camininkinden 28 derece farklı oluşu, ilk caminin kible yönünün şimdikinden değişik olduğunu gösterir. Böyle kible yönü değiştirilmiş camilerin en tanınmış örneği ise Muvahhidler sülâlesinden Abdülmü'min el-Kûmî'nin Merâkeş'i 1147'de zaptettiğinde yaptırdığı muazzam camidir. Merâkeş Camii'nin inşası bitmeden kible yönünün hatalı olduğu anlaşıldığından derhal yıktırılmış, yalnız kible duvarı, onun önüne yapılan Kütübiye Camii'ne cephe duvarı olarak muhafaza edilmiştir. Sonraları tamamlanan kare minaresinin dış satırları ise parlak ışık altında kuvvetli gölge-ışık oyununa imkân veren zengin kemerler ve örgü motifleriyle süslenmiştir. Kütübiye Camii'nin avlusu da küçülmüş, yan revakların derinliği dört sahn genişliğini bulmuştur. Harimde sahnlar kıbleye dikey olup ortada geniş bir eksen sahnı ve kible duvarı önünde de geniş enine sahn vardır. Bunun üstünde beş yerde mukarnaslı kubbeler yapılmıştır. Bundan, Mağrib'de kubbe gibi bir mimari elemanın cami mimarisinde kullanılmaya çalışıldığı, fakat gelenekteki cami planının hâkimiyetinden bir türlü kurtulunamadığı anlaşılmaktadır. Abdülmü'min, Atlaslar'da Tinmâl köyünde de yine gayet büyük bir cami yaptırmış olup Kütübiye'ye çok benzeyen bu caminin başlıca farkı minaresinin mihrabın üzerinde yükselmesidir. Hep aynı şemanın ufak detay farkları veya tezyinat özellikleriyle tekrarlandığı bu camilerin içinde yine Muvahhidler'den Ebû Yûsuf el-Mansûr (1184-1199) tarafından Rabat'ta yapılmasına başlanan, fakat tamamlanmayan 183 x 140 m. ölçüsündeki Hassan Camii özel bir önem taşır. Bu dev ölçülerdeki caminin harabesinden anlaşıldığına göre, oldukça ufak olan normal bir iç avludan başka mermer sütunlardan meydana gelen harimin iki yanında derinliğine uzanan sağlı sollu iki uzun avlu daha vardır ki böylece cami üç avlulu olmaktadır. Eksen sahnı diğerlerinden biraz geniş olduğuna göre bir maksûre kubbesi bulunduğu ihtimal verilebilir. Caminin bir özelliği de sütunların yekpâre olmayıp üst üste konmuş kasnaklardan meydana gelmesidir. Aslında 60 m. yüksekliğinde olması düşünülen kare minarenin ancak 44 metrelik kısmı yapılmıştır. Avlu cümle kapısı cephesi ortasında yükselen bu minarenin iç rampası ortadaki katların etrafında dolanır. Minarenin dış satırları, kuvvetli Afrika güneşi altında cazip bir gölge-ışık tesiri bırakan kemer ve kabartma örgülerle süslenmiştir ki böylece Kütübiye, Sevilla Giraldası ve Kasba Camii minarelerinin teşkil ettiği gruba girer. Yine Ebû Yûsuf el-Mansûr'un Merâkeş'te yaptırdığı Kasba Camii'nde de minare tezyinatı artık son haddini bulmuş ve bu husus Mağrib'in sonraki camilerine ve dolayısıyla minare mimarisine geniş ölçüde tesir etmiştir.

1393'te yapılan Fas Camii Muvahhidler geleneğinin devamına işaret eder. Fas'ın küçük camileri de geleneğe bağlı tipin küçük ölçüde benzerleri olarak kible duvarına paralel bir iki sahnadan ibaret binalardır. Eski Arap cami tipinin avlulu, pâyeli, geniş eksen sahnı ve kubbeli maksûreli planına sadık kalınmasına rağmen bu camilerde zengin alçı süsleme gitgide arttırılmıştır. Merînîler'den Ebû Ya'kûb Yûsuf'un 1294'te tamamladığı ve Ebû İnân'ın 1353'te ilâveler yaptırdığı Tâzâ Camii'nde, eski planın yanı sıra yeni zengin tezyinat merakı (bilhassa maksûre kubbesinde) kendisini gösterir. Aynı özellik daha ileri derecede, Tilimsân'da 1296'da yapılan Sîdî Belhasan ve 1310'a ait Evlâdü'l-imâm adlarındaki oldukça küçük camilerde bulunur. Merînîler'in en dikkat çekici eserleri, Tilimsân'ın muhasarası esnasında Mansûre denen ordugâhta yaptıkları 6085 m. ölçüsündeki etrafı su hendeğiyle çevrili Mansûre Camii'dir. 1303'te başlanan, ancak 1336'da tamamlanan bu büyük caminin, kalıntılarının azlığına rağmen birtakım yenilikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Büyük kare minare, cephenin ortasında dışarı taşkın bir çıkıntı halindedir. Kare olan avluda yan revaklar derin, harimin on üç sahnı kıbleye dikeydir. Ancak kible duvarına paralel üç sahn bunları kesmekte, mihrap önünde ise kubbeli, her bir kenarı 14 m. olan büyük bir kare maksûre kısmı bulunmaktadır. 38 m. boyundaki minare, Mağrib minarelerinin kabartma ve renkli görünüm bakımından en güzellerinden sayılır.

2. Türk Dünyası.

a) Orta Asya. Her ne kadar Horasan müslümanlar tarafından 651-652'de fethedilmişse de İslâmiyet'in Türk kavimleri arasında kökleşmesi oldukça uzun sürmüştür. Kuteybe b. Müslim'in 705'te Horasan valisi olması üzerine Buhara, Semerkant vb. yerlerde camiler yapıldığı bilinmektedir. Abbâsi Halifesi Me'mûn'un 819'da idareyi Sâmanoğulları'na bırakması ile bölgede İslâmiyet iyice yerleşmiş oldu. Ancak bu döneme ait camileri tanımak mümkün olmamıştır. Buradaki en eski İslâmî Türk binası, Buhara'da Sâmanoğlu İsmâil b. Ahmed'in türbesidir. Türbe, gerek bir hasır örgüsünü andıran tuğla cephe süslemesi, gerekse köşe tromplarına binen büyük kubbesiyle Türkler'de kubbeli yapılara karşı olan eğilimi açıkça gösterir. Diğer taraftan 962'ye doğru Türkistan'dan Afganistan'a gelen Alp Tegin'in ve onu takip eden Sebük Tegin'in 977'de Gazne'de kurdukları küçük devlet, Sultan Mahmud zamanında en parlak devrini yaşadığında Mahmud tarafından birçok cami yaptırılmışsa da 1150'ye doğru bunlar tahrip edildiğinden günümüze fazla izleri kalmamıştır. Ancak Gazneli Mahmud ve Sultan Mesud'un yıldız biçiminde kesitleri olan dış cepheleri tezyinatlı zafer kuleleri, Türk tipi ince uzun minarelerin mimarisine ve bilhassa mânasına öncü sayılabilirler. Afganistan'da Gazneli Mahmud'un yaptırdığı Leşker-i Bâzâr Camii, kible duvarına paralel iki sıra destekten meydana gelmiş, enine uzanan büyük dikdörtgen bir yapıdır. Mihrap hizasında kalın pâyelere oturan büyük bir kubbe bulunuyordu. Böylece bu cami sonraki Artukoğlu ve Büyük Selçuklu camilerinin bir öncüsü olmuştur. Hint'te ve Hazar denizi kıyısında Derbend'de de bu caminin benzerlerine rastlanır. Karahanlılar'dan Arslan Han (1102-1130) bilhassa büyük binalar yaptırmıştır. 1120'de Buhara'da bir musallâ kurduğunu, 1121'de Şehrîstan'da, 1068'de harap olan caminin yerinde yeni bir cami yaptırmıştır. Fakat bu devrin en önemli eseri, hiç şüphesiz Buhara'daki Kalyan Camii ve minaresidir. Arslan Han'ın 1121'de Şehrîstan'da eski geleneğe uygun olarak yaptırdığı avlulu ve pâyeli caminin sivri kemerli olan bir kısmı bu tarihe ait olup 1400'e doğru büyük ölçüde tamir görmüş, fakat camiden ayrı olan 52 m. boyundaki minare, üst kısımdaki bazı tamirler istisna edilirse aynen kalmıştır. Gövdesi tuğla kuşaklarla süslü olan minare uzun bir koni biçimindedir. Buhara'da sur dışındaki musallâ ise büyük kare bir meydanlıktan ve bunun batı kenarında yükselen bir camiden ibarettir. Kible duvarı XII. yüzyıla, bugünkü yapısı ise geç döneme ait olan bu cami enine uzanan bir sahndan ibarettir ve bu sahnlar avluya ortadaki 15 m. yüksekliğinde olan üç sivri kemerle açılır. Özkent'te XI. yüzyıla ait 17 m. boyundaki minare de (cami moderndir) Kalyan minaresiyle aynı özelliklere sahiptir. Gövdesi bir çubuk demeti şeklinde taşkın çıkıntılara sahip olan Çar Kurgan minaresi ise eski Türk mimarisinin türbe ve minare inşasında kullanılan çok sevilen motiflerini aksettirir. Çeşitli istilâlar ve inceleme güçlükleri yüzünden bu bölgelerdeki Türk camilerinin mimarileri hakkında açık fikir edinilememekte ise de tanınan birkaç örnek sayesinde Arap minaresinden gerek mâna gerekse estetik bakımdan tamamen değişik bir Türk minaresinin varlığı anlaşılmaktadır.

b) İran. Selçuklu Türkleri'nin siyaset âlemine girişiyle cami mimarisinde yeni bir tipin doğuşu başlamıştı. Sultan Melikşah (1072-1092) İsfahan Cuma Camii'ni tamir ettirdiği sırada burada dikkate değer ilâveler de yaptırmıştır. Melikşah'ın en önemli ilâvesi, mihrabın önünde ve pâyeli kısmın tam ortasında yükselen muhteşem kubbeli mekândır. Avlu tarafında büyük bir eyvana bitişik olan bu kubbeli kısmın, Türk-İslâm sanatını Sâsânî âteşkedelerine bağlamak isteyenler tarafından ateş tapınaklarından ilham alınarak yapıldığı ileri sürülmüş, bazıları ise bunları müstakil bir bina farzederek "köşk-cami" adıyla muayyen bir kubbeli cami tipine esas kabul etmiştir. Ancak yeni esaslara göre yapılmış sadece âbidevî bir maksûre olan bu bölümün harimin diğer kısımlarından açık şekilde ayrılmış olması, A. Gabriel tarafından ileri sürüldüğü gibi buranın sultanın cuma namazına tahsis edilmiş olduğunu gösterir. Böylece XII. yüzyılda İsfahan Cuma Camii'nin avlu cephelerinin her birinin ortasına birer eyvan yapılarak sonraları klasik bir Asya camii tipi oluşturan dört eyvanlı cami tipinin en âbidevî (170 x 140 m.) örneklerinden biri meydana getirilmiştir. Nizâmülmülk tarafından 1058'de yaptırılmış bir cami olduğu tahmin edilen Hargird'deki kerpiç bir harabede, mihrap 6,80 m. enindeki dip duvarında ise de dikkate değer çok güzel kabartma tezyinat kalıntılarında sahip olan bu yıkıntının mahiyeti kesin olarak bilinmemektedir. İsfahan Cuma Camii'nin dört eyvanlı şekli bugünkü bilgilerle ön örnek olmuş izlenimini bırakmaktadır. Doğu Türkistan'daki Budist ve Nestûrî manastırlarına, ribâtlarına veya sadece kervansaraylara dayandığı yolunda ortaya atılan iddialara rağmen bir avluya açılan dört eyvan ve bunların arasında sıralanan kemerli iki katlı revaklarla arkalarındaki hücrelerden ibaret medrese-cami tipinin doğuşu genel görüşe göre Selçuklu döneminde olmuştur. İran topraklarında, Sâsânî yapısı olan Bağdat yakınında Tâk-ı Kisrâ gibi yerli mimarının baş unsuru olan eyvanın cami mimarisinde

Selçuklular'dan önce de kullanıldığı yolunda ileri sürülen faraziye (meselâ Niriz Camii) inandırıcı olamamıştır. Eyvanın Selçuklular ile cami mimarisinde uygulandığını ileri süren görüşe karşı yapılan itirazlar da yeter derecede inandırıcı değildir. İsfahan Cuma Camii'nden sonraki bütün aksamı aynı zamana ait bir örneği, 1135'te yapılan Zevvâre Cuma Camii teşkil eder. Diğer kısımları XIX. yüzyılda yapılan Gulpâyegân Camii'nde, XII. yüzyıl başına ait esas binada, harimde büyük kubbeli bir kısmın hâkimiyeti dikkati çeker. Aynı tipin diğer bir örneğini teşkil eden Erdistan Cuma Camii'nde (1160) çok önemli bir unsur olan kubbe kısmında intikal, pek zengin bir kemer ve tromp sistemiyle sağlanmıştır. Selçuklu mimarisinde cephe tesirine büyük bir önem verildiğinin delili de ana eyvanın iki yanında cümle kapısı üstünde yükselen yuvarlak gövdeli ve dışı tuğla tezyinatlı ince uzun bir çift minaredir. Büyük Selçuklular devrine ait camilerden pek az iz kalmıştır. Ancak bunlardan bazılarının minareleri, bugünkü yapıları hayli yeni olan camilerin yanlarında mevcuttur. 1092'de Melikşah'ın Bağdat'ta yaptırdığı cami tamamen kaybolmuşsa da burada eski pâyeli-avlulu tip uygulanmış olmakla beraber mihrap önündeki her dört pâyenin meydana getirdiği kare bölümün üstünün küçük bir kubbe tarafından örtülü olduğu bilinmektedir. Büyük Selçuklular'dan Sultan Sencer'in (1118-1157) Merv şehrindeki muazzam eserleri ise Moğol akınlarında tamamen yok olmuştur. Merv'in Selçuklular devrindeki ihtişamını anlatan, 1217-1219'da orada yaşayan Yâkut, Sultan Sencer'in türbesine bitişik ve ondan bir parmaklıkla ayrılmış büyük ve muhteşem bir camiden bahseder ki türbenin harabesi durmakla beraber bugün bu yapıdan toprak üstünde hiçbir iz yoktur.

c) Suriye-Doğu Anadolu. Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanması ile ortaya çıkan küçük devletler devrinde de cami mimarisinde gerek tip gerekse tezyinatta önemli gelişmeler kaydeden bir ilerleme dikkati çekmektedir. Musul ve Halep Atabegi Nûreddin Zengî tarafından 1148'de yaptırılan Musul Câmî-i Kebîri'nin, gövdesi zengin ufkî frizler halinde değişik kabartma örgü motifleriyle süslü ince yuvarlak minaresi ve su mermerinden muhteşem mihrabı bu özellikleri çok iyi aksettirir. Esası Melikşah devrine ait olan Diyarbakır Ulucamii eski Emevî geleneğine uygundur. Revaklı bir avluyu, enine uzanan kibleye paralel pâyeli üç sahndan ibaret bir harim takip eder. Ana eksen üzerinde, mihraba uzanan yüksek çatılı eksen sahnı da vardır. Şam Emeviyye Camii'ne çok benzeyen bu eserin en ilgi çekici tarafı, Artukoğlu Elaldı tarafından 1118'e doğru yaptırılan, âdeta İlkçağ'ın tiyatro sahnesi cephelerini (skene frons) hatırlatan ihtişamlı bezemelerle kaplı ve zengin bir sütun tertibine sahip gösterişli mimarili cephesidir. Diyarbakır Ulucamii'nin plan bakımından eski geleneğe uygun olmasına karşılık 1031'de yapılan bir caminin yerinde Artukoğlu Necmeddin Alpi'nin (1152-1176) yaptırdığı Meyyâfârikîn'deki (Silvan) Ulucamii, Türk cami mimarisindeki değişikliğin dikkate değer bir örneği olarak ortaya çıkar. İtinalı bir taş işçiliğine sahip olan bu cami yeni özellikler de gösterir. Yapı enine uzanmakta, mihrap önünde ise çok büyük bir kubbe mekânı bulunmaktadır ki burayı saran kanatlar pâyelerle ayrılmıştır. 1176'da yapılan Mardin Ulucamii, Silvan Ulucamii gibi avlusuz ve kubbeli, enine açılan bir mekândan ibarettir. İnşa tarihi kesin olarak bilinmeyen (1190 [?]) Urfa Ulucamii, enine uzanan üç sahndan ibaret basit bir yapıdır. Bu caminin tek özelliği, pâyeler arasındaki bölümleri örten çapraz tonozlardır. Halep, Diyarbakır, Urfa camilerinin kare planlı minareleri ise bu hususta hâlâ eski Emevî geleneğine bağlı kaldığını gösterir. Artukoğlu Yavlak Arslan zamanında (1184-1200) başlanan ve Artuk Arslan (1200-1239) tarafından tamamlanan Düneysir (Kızıltepe) Ulucamii, Artukoğulları cami tipinin özelliklerini taşır. Revaklı avlu artık kaybolmuş (belki de yıkılmıştır), harim ise enine açılan bir mekândan ibaret kalmıştır. Bu mekân kibleye paralel pâyeli üç sahndan meydana gelmekte, mihrap önünde kuvvetli pâyelere oturan ve caminin genel mimarisine hâkim büyük ve yüksek 10,50 m. çapında bir kubbe bulunmaktadır. Bu caminin evvelce zengin tezyinatlı iki minaresi olduğu zannedilmektedir. Mihrap önündeki artık basit bir maksûre olmaktan çıkmış büyük kubbeli mekânı bir at nalı şeklinde pâyelerle saran tipin biraz değişik bir örneği de XIII. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen Van Ulucamii'dir. Yalnız burada giriş kısmında ayrıca bir pâye dizisi daha bulunmakta ve cami önünde eskiden bir avlu olduğu tahmin edilmektedir. Mimar Hüsrev tarafından 1247'de yapılan ve şimdiki şeklini 1274'te alan Malatya Ulucamii'nde değişik bir uygulama ile karşılaşılır. Cami derinliğine uzanmakla beraber pâyeli yan kanatların kemerleri kibleye paralel sıralanmakta, ortada geniş bir eyvanı, geçişi alveollu bir kubbe takip etmektedir. Böylece Malatya Ulucamii, İran'da görülen eyvanlı-kubbeli tipin bir temsilcisi olmaktadır. Aynı özellikler 1394'te yapılan Hasankeyf (Hısnıkeyfâ) Ulucamii'nde de vardır. Yine Hasankeyf'te Eyyübîler'den Gazî b. Mehmed'in 1371'de yaptırdığı Süleyman Camii ile (minaresi 1407'de yapılmıştır) XIV. yüzyıl sonuna ait Koç Camii ise yine mihrap kubbesine ve 30 m. boyunda taştan hârikulâde bir minareye sahiptir. Bölgenin taştan yuvarlak gövdeli minareleri şekil bakımından

Türk, kabartma süslemeleri bakımından Arap-Suriye minare mimarisine bağlanırlar.

d) Anadolu'da Cami. Pâyeli Camiler. 1071'de kazanılan Malazgirt Zaferi ile Selçuklu Türkleri'ne açılan Anadolu'nun ilk camilerinin mimarilerinde pâyeli tipe sadık kalındığı anlaşılmaktadır. Ancak bu pâyeli tipte iklim şartları yüzünden ve sanat zevki bakımından birtakım yenilikler meydana geldiği tesbit edilmektedir. 1100'e doğru yapılan Ani Camii'nde bodur taş pâyelerin yine taştan tonozları taşıdığı görülür. Heybetli bir prizma halindeki taş minare ise Türk minarelerinin zafer anıtı karakterini eski İrmîniye'nin bu başşehrinde çok güzel belirtir. Anadolu'nun en eski camilerinden biri sayılan, 1100'e doğru yapılan ve 1135'te tamir edilen Sivas Ulucamii Dânişmendliler dönemine aittir. Bu caminin üstü düz bir dam ile örtülmüş (yakın tarihlerde yapılan büyük tamirde betona dönüştürülmüştür), harim kısmı ise her sırada beş pâyeye ile kible duvarına dikey on bir sahna ayrılmıştır. Binanın kible duvarına bitişik olan minaresi 1220'de yapılmıştır. Rükneddin Mesud döneminde 1155'te inşasına başlanarak 1220'de I. Alâeddin Keykubad zamanında tamamlanan Konya'da Alâeddin Camii, çeşitli ek ve değişiklikler yüzünden hayli çapraşık bir biçim alan planına rağmen ilk şeklini açıkça belli eder. Şamlı Mehmed b. Havlân adlı bir mimarın eseri olan bu camide revaklı avlu yoktur. İklim sert olduğundan avlu cephesi kapatılmıştır. Mihrap önünde kubbeli bir kısım ve bunun etrafında eski binalardan toplanma sütunlarla (bir tanesi üzerindeki Grekçe kitâbeden öğrenildiğine göre bir kiliseye vakfedilmiştir) ayrılmış sahnalı kanatlar vardır. Sütunları bağlayan sivri kemerler kible duvarına paralel uzanır. 1140'a doğru inşa edilen Kayseri Ulucamii'nde görülen tip daha farklı olup pâyeli tip geleneğinde yapılan değişiklik açıkça belli olur. Burada derinliğine sekiz sahn, enine ise beş kemer dizisi vardır. Tam ortada bulunan, günümüzde örtülü bir bölümün üstünün evvelce açık olduğu ve bunun avlu geleneğinin son derece küçülmüş ve mahiyetini kaybetmiş bir hâtırası niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Mihrap önündeki bölüm de büyük bir kubbeye sahiptir. Konya'da II. Kılıcarşan'ın (1155-1192) veziri Ebû Said Altınapa'nın yaptırdığı, 1332'de tamir gören İplikçi Camii enine uzanan avlusuz bir binadır. Haçvari kesitli iki sıra halindeki on iki pâyeye, mekânı üzerleri çapraz tonozlarla örtülü yirmi iki bölüme ayırır. Yalnız cümle kapısından mihraba doğru sıralanan üç bölümün üstleri, üçgen geçişli kubbeli tonozlarla kapatılmıştır. Böylece Anadolu'da Türk cami yapı sanatında pâyeli camilerin kâgir tonozlarla örtülmesi sisteminin yerleşmeye başladığı anlaşılır. Minare, kible duvarı önüne ve binadan ayrı olarak sonraları yapılmıştır. Saltukoğlu Mehmed Kızılarşan'ın 1179'da yaptırdığı Erzurum Ulucamii de sivri kemerlerle bağlı yirmi dört pâyeye ve on altı duvar pâyesi üzerine inşa edilmiş kubbe ve tonozlarla örtülüdür. Atsız Elti adına 1210'da yaptırılan veya tamir ettirilen Kayseri Köçük Camii, ortada üstü açık olan avlu bölümüne ve mihrap önünde dört kemere binen kubbeye sahiptir. Bu tipin daha gelişmiş bir örneği ise Niğde'de 1223'te yapılan Alâeddin Camii'dir. Derinliğine uzanan bu caminin üstünü kalın pâyeler üzerine binen on beş tonoz örter. Kible duvarı boyunca sıralanan bölümlerin üstleri ise kubbelerle kapatılmıştır. Binanın tam ortasında olan yüksek kısmın üstü, geleneksel iç avlunun bir hâtırası olarak açık bırakılmışken sonraları kapatılmıştır. İtinâlı taş işçiliği bilhassa cümle kapısının dış cephesinde görülen bu camide Türk geleneğine uygun yuvarlak bir minare vardır. Kible istikametine doğru iki pâyeye dizisiyle ayrıldıklarından dolayı aralarında hıristiyan sanatının bazilikaları ile müphem bir benzerlik gören M. van Berchem tarafından bu camileri ifade için ortaya atılan "kilise tipi cami" (mosquée-Zglise) tabirinin yersiz ve mantığa aykırı olduğu da açıkça bellidir. Mengüçükler'den Ahmed Şah b. Süleyman Şah tarafından 1228-1229'da yaptırılan Divriği Ulucamii ise birçok bakımdan çok önemli bir Türk eserdir. Aynı eksene sahip bir şifâhâneye (mimarî Ahlatlı Hürremşah, belki caminin mimarî da odur) bitişik olarak inşa edilen bu caminin dış görünüşünde temiz taş işçiliğine sahip cümle kapıları ve bilhassa kuzeye bakan cümle kapısı kabartma süslemesiyle dikkati çeker. Bina, her biri beş sütunlu dört sütun dizisiyle uzunlamasına beş sahna ayrılmıştır. Kemerler kible duvarına dikey sıralanmakta olup ortadaki sahn daha geniş tutulmuştur. Mihrap önünde büyük bir kubbe bulunmaktadır. Harimi teşkil eden bölümlerin tonozlarının (on dokuzu orijinaldir) geçiş şekilleri hep değişiktir. Monoton olmaya çok elverişli bu örnekte böylece göz alıcı bir tesir elde edilmiştir. Kâgir tonozlu Anadolu Türk camileri mimarisinde en son merhaleye Divriği'de ulaşılmıştır. Kayseri'de 1237'de yapılan medrese ve türbesiyle bir külliye teşkil eden Huand Hatun Camii'nde sahnaları kare pâyeler ayırır. Mihrap önünde kubbeli bir bölümle avlu hâtırası olan kare bir iç bölüm vardır. Ancak bu bölümün üstü yakın bir tarihte binanın dış görünüşünü çok bozan, yüksek kasnaklı çirkin bir kubbe ile kapatılmıştır. Muhtemelen 1243'te yapılan Amasya Burmalı Minare Camii, adını binadan ayrı olarak yapılmış, gövdesi helezonlu çubuklu minaresinden alır. Pâyelerin ayırdığı, derinliğine sıralanan dokuz bölümden eksen üzerindeki üç tanesi kubbelidir. Konya'da 1258'de inşa

edilen Vezir Sâhib Ata'nın Lârende Camii, harim planının basit oluşuna karşılık muhteşem bir cümle kapısına sahiptir. Stalaktitli derin bir nişin içindeki methalin üstünde gövdeleri çubuklu bir çift minarenin bulunduğu bilinir. Fakat bunlardan biri tamamen, diğeri ise yarısına kadar yıkılmıştır. Böylece burada eski Türk cephe mimarisinin önemli bir unsuru olan, taçkapıyı çifte minare ile belirtmek prensibinin tekrar uygulanışı görülür. Fikir bakımından kökü Asya-Türk sanatına dayanan bu kapı, cephesini süsleyen tezyinat ve nisbetleri bakımından tamamen Anadolu Selçuklu üslûbundadır. Cami mekânını göz alıcı biçimde bezeme eğilimi, burada mihrabın en güzel Selçuklu çinileriyle kaplanması suretiyle kendisini belli eder. Kayseri'de 1250 tarihli Hacı Kılıç Camii de tonozlu tipin örneklerindedir. Nihayet her ikisi de belki XIV. yüzyıla ait Amasya Gökmedrese Camii ile Divriği'de Kale Camii, uzunlamasına sıralanan pâyedizileriyle sahnalara ayrılmış ve bölümlerin her biri birer kubbe ile örtülmüş camilerdir ki bunlardan Anadolu'da cami tipinin değişik bir esasa göre gelişmek imkânını bulduğu anlaşılır. Böylece Anadolu'da sütunlar veya pâyelerle taşınan, ahşap kirişli ve düz damlı cami mimarisinin, kubbe gibi önemli bir mimari unsurunu ön plana almak suretiyle kubbeli cami tipine doğru geliştiği dikkati çekmektedir.

XIV. yüzyılda Anadolu'da çok destekli camiler değişik biçimlerde inşa edilmiştir. Nitekim Ermenek (1302), Birgi (1312), Tire (1350), Konya Ereğlisi (inşa tarihi meçhul) ulucamilerinin geleneğe bağlı, düz ahşap çatı ile örtülü, pâyedizileriyle kible duvarına paralel sahnalara ayrılmış, basit mimarili ve sade görünüşlü, enlemesine gelişen yapılar olmalarına karşılık Karaman'da Gaferyat Camii gibi derinliğine uzanan bazı daha nâdir misalleri de olması yanında, aynı mimari tipin bölümleri kubbelerle örtülü olan örneğine Antalya'da, esas ve minaresi Alâeddin Keykubad zamanına ait olan ve 1372'de tamir gören Yivli Minare Camii'nde rastlanır. Esası Alâeddin Keykubad tarafından yaptırılmakla beraber 1267, 1385 ve 1861'de ciddi şekilde tamir edilen Sinop Ulucamii'nde ise bölümlerin tonozlarla örtüldüğü görülür. Aynı mimari Milas Ulucamii'nde (1378) tekrarlanmakla beraber burada mihrap önünde kubbe ile bir eyvan bulunmakta, yanlarda tonozlar sıralanmaktadır. Bu cami mimarisi anlayışının en gelişmiş biçiminde, kalın pâyelere oturan kemerlerle ayrılan bölümlerin her birinin üzerleri birer kubbe ile örtülmüştür ki "çok kubbeli camiler" denilen bu tipteki ibadet yerlerinin en büyük ölçüdeki örneği, Yıldırım Bayezid tarafından 1399'da yaptırılan Bursa Ulucamii'dir. Burada dört sıra halinde beşer kubbeden yirmi kubbe vardır. Ortada bulunan bir bölümün içindeki şadırvan, eski iç avlu geleneğinin bir hâtrasıdır. Bu şadırvanın üstündeki kubbenin tepesinde de iç avlu fikrini destekleyen bir aydınlık feneri yer almıştır. Cami kitlesinin iki köşesinde yükselen kalın gövdeli çifte minare, caminin önemli parçası olan bu unsurun onunla artık kaynaştığını belli eder. Gelibolu'da 1385'te yapılan Câmî-i Kebîr tarafından da evvelce temsil edilen bu örnek, I. Murad'ın (1362-1389) vakıflarından olan Filibe'deki Cuma Camii'nde de tek farkla, yan bölümleri tonozlarla örtülü olarak uygulanmıştır. Edirne'de Çelebi Sultan Mehmed'in (1413-1421) yaptırdığı Eski cami'de ise aynı örneğin dokuz kubbeli bir örneği ile karşılaşılar. Ortada dört ağır pâyedizileri ayıran geniş kemerlere dayanak olmakta, ana eksen üzerinde sıralanan üç bölümün kubbeleri ise değişik ve daha zengin görünüşlü geçiş unsurları ile bu bölümlerin en eski camilerde olduğu gibi hâlâ önemlerinin kuvvetle vurgulanmak istendiğini gösterir. Türkler'in hâkim olduğu topraklarda pâyeli ve çok bölümlü cami mimarisi az çok değişik şekillerde gelişirken daha başka tiplerin de denendiği görülür.

Ahşap Destekli Camiler. Anadolu'nun kâgir eski camileri yanında üst örtüyü ahşap desteklerin taşıdığı bazı örneklerle de karşılaşılar. Bunlardan birçoğu çeşitli sebeplerle ortadan kalkmışsa da (Konya'da Energe Camii gibi) bazı güzel ve üstün sanat değerine sahip örnekler günümüze kadar gelebilmiştir. Beyşehir'deki Eşrefoğlu Camii, XIII. yüzyıl sonu yapımı mukarnaslı ahşap başlıkları olan ağaç direklerle yalnız ortadaki bölümü biraz geniş eşit sahnalara ayrılmıştır. Caminin dış avlusu yoktur. Harimde orta bölümün üstünün açık oluşu ve burada bir şadırvanın bulunması, bu bölümün avlu fikri esasından geldiği hakkında şüphe bırakmaz. 46-32 m. ölçüsündeki bu cami kırk beş ağaç direğe sahip bulunmakta ve gerek tavandaki kalem işi süslemeler, gerekse mihrap kubbesindeki çini mozaikler zengin tezyinata işaret etmektedir. 1272'de yapılarak 1341'de Karamanlılar döneminde tamir gören Afyon Ulucamii de duvarlarının taştan olmasına rağmen içi 5,10 m. boyunda ağaçtan yontulmuş dikmelerle sahnalara ayrılmıştır. Direkleri bağlayan kirişler kible duvarına dikey uzanmaktadır. Eksen sahnı ise diğerlerine göre daha geniş tutulmuştur ki bu bakımdan kâgir camileri hatırlatır. Aynı esaslara göre yapılmış ahşap direkli camilere başka yerlerde de rastlanmaktadır. Ankara'da kibleye dikey beş sahnalı Aslanhane Camii bu hususta bir örnek teşkil eder. Caminin ahşap minberi 1290 tarihli olduğuna

göre yapı da bu tarihlerde inşa edilmiş olmalıdır. Bu caminin bir benzeri, yine aynı şehirde yaptırılan adıyla anılan Ahî Elvan Camii'dir (XIV. yüzyıl). Nihayet Candaroğulları'ndan Mahmud Bey'in 1366'da Kastamonu-Daday yolunda Kasaba'da yaptırdığı cami de uzunluğuna sahnalar halinde düzenlenmiş bu düz damlı, ahşap direkli camilerin ölçüleri bakımından mütevazî, fakat muhteşem nakışlı bir örneğidir.

Değişik Tiplerde Camiler. Pâyeli veya direkli, üstü düz dam, kâgir tonozlar veya kubbelerle örtülü camilerin dışında Türk mimarisinde başka denemeler de yapılmıştır. Aydınolu İsâ Bey tarafından Şamlı Ali adında bir mimara 1375'te yaptırılan Ayasuluk'taki (Selçuk) büyük cami, enlemesine uzanan bir yapı olması bakımından bir dereceye kadar Şam'daki Emeviye Camii'ni hatırlatır. Kible duvarına paralel, üzerleri çifte meyilli çatılarla örtülü ikişer sahnadan başka ana eksen üstünde mihraba doğru birbirini takip eden iki kubbesi vardır. Bir taraftan Emevî cami örneğinde bir gelişmeye işaret eden İsâ Bey Camii, bir taraftan da dışarıdan bir duvarla ayrılmış, aslında revaklı olan avlusu ve harimle avlu duvarının birleştiği yerde yükselen biri yıkılmış çifte minaresiyle, ilk Osmanlı dönemi cami mimarisinde birtakım yeniliklerin başlamasında öncü olmuştur. Dış cepheleri eski harabelerden devşirilmiş mermerlerle kaplı bu çok değerli camide zengin bir taş süsleme de görülür. Geçen yüzyılda harap olan ve senelerce bakımsız bir yıkıntı durumunda kalan İsâ Bey Camii, son yıllarda ihya edilerek yeniden ibadete açılmış ve kurtarılmıştır. Bu caminin avlusuna benzeyen, yalnız yanındaki revakları daha derin bir avlu da Manisa'da Saruhanoğulları'ndan İshak Bey tarafından 1366'da inşa ettirilen Ulucami'de görülür. Bu yapının en dikkate değer tarafı, içinde tam ortada, örme sekiz desteğe dayanan 10,80 m. çapındaki büyük kubbedir. Bu merkezî kısmın üç tarafı küçük tonozlu kare bölümlerle sarılmıştır ki bu düzenleme, Artukoğulları dönemindeki cami mimarisinin bir kademe daha geliştiğini göstermesi bakımından çok önemlidir. Manisa'daki bu düzen, Osmanlı döneminde Edirne'de 1438-1447 yılları arasında yapılan Üç Şerefeli Cami'de çok daha gelişmiş bir biçimde ortaya çıkar. Artık Osmanlı mimarisinde son şeklini bulan kubbeli ve revaklı avlu ile bunun dört köşesinde yükselen, değişik renkli motiflerle süslenmiş dört minareye (üst kısımları XVIII. yüzyıla aittir) sahip bulunan bu yapının enlemesine uzanan bir harimi vardır. Bu iç kısmın tam ortası 24 m. çapında bir ana kubbe ile, altıgen şeklindeki bu mekândan birer pâyeli ile ayrılan yan kanatların her biri ikişer küçük kubbe ile örtülmüştür. Türk yapı sanatının büyük kubbelerinin ilkinin inşa edildiği binada bazılarına göre biraz olumsuz gibi görünen tek husus, orta mekân ile yan mekânlar arasında kalan üçgen biçimindeki küçük bölümlerdir. Böylece Türk mimarisi basit çok destekli tipten bir büyük kubbenin hâkim olduğu camiye doğru gelişmiştir.

Tek Kubbeli Camiler. Daha Selçuklular döneminde Anadolu'da küçük ölçülerdeki ibadet yerleri için tek kubbe ile örtülü camiler yapıldığı bilinmektedir. Konya'da bunlardan birkaçı zamanımıza kadar gelmiştir. I. Keykâvus devrinde Hacı Ferruh tarafından 1215'te yaptırılan Akçegizlenmez Camii en eski örneklerdendir. Halen bu caminin üstü çatı ile kapatılmıştır. 1220'de yapılmış Şekerfürûş Hüseyin b. Şa'bân, 1275 tarihli Abdülmü'min, 1279'da yapılan İnce Minareli Dârülhadis Camii (1930'lu yıllarda yıktırıldı), Beyhekim ve benzersiz bir minareye sahip Hoca Hasan camileri bu özellikteki yapıların örnekleri olarak gösterilebilir. Bu tipin mütevazî ölçülerine bağlı kalınarak kendi içinde bir gelişme de sağlandığını, erken Osmanlı döneminde Bursa'nın 1326'da fethinden hemen sonra yapılan Alâeddin Bey Camii gösterir. Aynı dönemde İznik'te 1333'te yapılan Hacı Özbey ve 1345 tarihli Hacı Hamza b. Arduşah camileri, sütunlu bir son cemaat yerini takip eden, tek kubbe ile örtülü kare biçimli bir mekândan ibarettir. Bunlardan Hacı Hamza b. Arduşah Camii, yanındaki 1349-1350 tarihli türbesiyle birlikte 1930'lu yıllarda yerine belediye binası yapılmak üzere yıktırılmıştır. Aynı yerde Vezir Çandarlı Hayreddin Paşa'nın, mimar Hacı Mûsâ'ya 1378-1391 yılları arasında yaptırdığı ve adını yeşil çinilerle kaplı muhteşem minaresinden alan Yeşilcami, biri kubbe, ikisi aynalı tonozla örtülü üç bölümlü bir son cemaat yerini takip eden hariminde yeni bir özellik gösterir. Mekân giriş tarafında üç bölümlü bir ilâve ile uzatılmıştır. Yeşilcami, itinalı ve zengin biçimde yapılmış mermer işçiliğiyle de dikkati çeker. Yine İznik'te 1442 tarihli Mahmud Çelebi Camii, tek kubbeli tipin sade ve zarif örneklerindedir. İnönü'de 1370 tarihli Yâdigâr, Ezine yakınında Kemaller köyünde 1382'de yapılmış Asılhan Bey camileri de aynı mimari biçimin mütevazî temsilcileridir. Fakat tek kubbeli camilerin arasında Yeşilcami derecesinde önemli ve bilhassa cephe işçiliği bakımından çok değerli olan başka bir eser de Söke yakınındaki Balat'ta Menteşeoğlu İlyas Bey tarafından 1404'te yaptırılan camidir. Burada küçük ölçülerde ve tek kubbe ile örtülü caminin giriş cephesi mermer malzemenin yardımıyla zarif biçimde düzenlenmiş ve işlenmiştir. Osmanlılar'ın Menteşe valisi Hoca Fîruz Bey için 1394'te Milas'ta mimar Hasan b.

Abdullah tarafından yapılan cami, gerek planı gerekse süslemesi bakımından Türk sanatının önemli eserlerindedir. Pâyeli açık bir son cemaat yerinin arkasındaki tek kubbeli mekâna, üstü bindirme tekniğinde yapılmış bir giriş bölümünden geçilir. Bu bölümdeki bindirme teknikli örtü, Orta Asya mimarisinde çok yaygın olup Türkler tarafından Anadolu’da çok kullanılmış, hatta Erzurum’un eski evlerinde olduğu gibi doğuda ev mimarisine de uygulanmıştır. Fakat aynı tekniğin Antikçağ’da da bilindiğini, İzmir civarında Belevi’ndeki mezar binası gösterir. Fîruz Bey Camii’nin methal bölümünün iki yanında esas namaz mekânı ile bağlantısı olmayan kubbeli kanatlar vardır ki bunlar caminin bir zâviye-cami veya tabhâneli cami olarak düşünüldüğünü gösterir.

Zâviye-Camiler (Tabhâneli Camiler). Osmanlı Devleti’nin ilk gelişme safhasında değişik bir cami tipi ortaya çıkmıştır. Türk kültürünün dışında olan yabancı sanat tarihçileri, bunları binanın şekline bakarak “ters T planlı camiler” olarak adlandırmışlardır. Bu camiler genellikle ana eksen üzerinde birbirini takip eden iki mekândan ve bunlardan ilkinde bitişik kubbeli iki veya dört küçük mekândan oluşur. Yanlardaki odalar ocaklıdır. Ortadaki iki mekânın döşemeleri arasında da seviye farkı vardır. Bu camileri adlandırmak için önce iki yanlardaki odaların ne işe yaradığını araştırarak bunların “âyende ve revende”nin misafir edilmelerine mahsus tabhâneler olduklarını tesbit etmiş ve böylece bunların zâviye-camiler veya tabhâneli camiler olduklarını ileri sürmüştük. Konunun özüne hiç girmeyen bazı araştırmacılar, sadece bir ad vermek gayesiyle bu tip ibadet yerlerine “çok fonksiyonlu”, “yan mekânlı”, “çapraz akslı” camiler gibi adlar vermişlerdir. Ancak bunlar aynen “ters T” gibi yalnız şekle dayanan, fakat binanın ne işe yaradığını ifade etmeyen geçersiz adlardır. Kitâbelerinde, vakfiyelerinde ve eski yazılı kaynaklarda imaret olarak gösterilen bu çeşit yapıların sonraki aşhâne-imaretle de bir ilgisi yoktur. Bu tip camilerde ilk kubbeli bölüm, üstündeki aydınlık fenerinin de işaret ettiği gibi, eski avlu hâtırası olarak yapılmış bir kapalı avludur. Bunun önünde olan mihraplı bölüm ise esas namaz mekânıdır. Genellikle bu bölüm zengin şekilde çiniler, kalem işleri veya malakârî kabartmalarla tezyin edilmiştir. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren bu binalar esas görevlerini kaybedip normal mahalle camiine dönüştürüldüklerinde yan odalarla orta kısmın arasındaki duvarlar pek çok hallerde kaldırılmış, kapalı avlu mekânı ile namaz bölümü arasındaki seviye farkı da yok edilmiş ve arada olan pabuçluklar ortadan kaldırılmıştır. Türkler’in Orta Asya’dan getirdikleri bir mimari düzenlemenin geliştirilmiş şekli olan bu yapıların Bizans sanatına veya yabancı bazı ilham kaynaklarına dayandırılmak istenmesi de hiçbir ciddi dayanağı olmayan hayal ürünü faraziyelerdir.

Bu tipteki camilerin ilk örneklerinden biri, İznik surları dışında Orhan Gazi’nin 1334-1335’te yaptırdığı İmarek Camii’dir. 1963’te kitâbesinin parçaları ile temelleri bulunan bu bina, eksen üzerinde çifte mekânlı ve yanlarda tabhâne odaları bulunan bir cami idi. Bursa’nın fethinin hemen arkasından yine Orhan Gazi’nin 1339’da yaptırdığı ve 1418’de tamir edildiği bilinen cami de bu tipin temsilcisidir. Burada cephelede iyi bir taş ve tuğla işçiliği kullanılarak yapıya renkli bir ifade verilmiştir. Osmanlı döneminin ilk yüzyıllarında (XIV ve XV. yüzyıllar) çok revaç bulan bu tip camiler Türk topraklarının hemen her tarafında yapılmıştır. Yenişehir’de (Bursa) Orhan Gazi tarafından bir tepe üstünde inşa ettirilen ve çok ilgi çekici tuğla işçiliği gösteren Postinpüş Baba (Seyyid Mehmed) Zâviye-Camii, büyük kubbeli bir cami mekânı ile yanlardaki birer kubbeli odadan ibarettir. Bir eyvan biçiminde olan giriş dehlizlerinden yan odalara geçişi sağlayan küçük ve dar koridorlar, yine de avlu hâtırası olarak minyatür kubbeciklerle örtülmüş ve bunların ortalarında aydınlık feneri yerini tutan birer delik bırakılmıştır. Bursa Çekirge’de I. Murad’ın Kaplıca İmareti veya Hüdâvendigâr Camii, bu plan şeklinin çok değişik uygulanaşına sahiptir. İki katlı olan bu yapıda biri beşik tonozlu, diğeri kapalı avlu halindeki kubbeli iki mekânı üst katta at nalı gibi saran hücrelerden ibaret medrese teşkil eder. Alt katta kubbeli mekânın yanlarında tabhâne odaları yer almıştır. Beş kubbeli son cemaat yerinin üstünde uzanan ikiz kemerli galeri halinde dışarı açılan kat ise binanın cephesine bir saray görünümü verir. Bu o yıllarda çeşitli Akdeniz ülkelerinde uygulanan bir mimari zevkin Türkleşmiş şeklidir. Hüdâvendigâr Camii, medrese ile aynı bina kitlesi içinde birleşmiş bir yapı olarak Türk sanatında tektir. İznik’te I. Murad tarafından 1389’da annesi Nilüfer Hatun için yaptırılan zâviye-imaret-cami de itinalı bir taş ve tuğla işçiliğiyle birlikte araları sütunlu ve pâyeli beş bölümlü bir son cemaat yeri, tepesinde aydınlık feneri bulunan kubbeli bir kapalı avlu, yanlarda kubbeli odaların bulunduğu bir yapıdır. Geniş bir kemer ve seki ile ayrılan namaz mekânı zengin geçişli bir çift küçük kubbe ile örtülü olup mihrap ekseninde değil sol yan duvardadır. Aynı yerdeki 1389’da öldürülen Yâkub Çelebi için yapılan zâviye-cami de beş bölümlü son cemaat yeri, iki kubbeli mekân ve yanlarda aynalı tonozlarla örtülü birer odadan meydana gelmiştir.

Bursa'da Yıldırım Bayezid (1390 [?]), Amasya'da Bayezid Paşa (1414), Edirne'de Gazi Mihâl (1422) camileri, bu çeşit yapıların her biri değişik özelliklere sahip örnekleridir. Fakat Bursa'da Çelebi Sultan Mehmed için mimar Hacı İvaz tarafından yapılan ve bazı teferruatı hariç ancak 1424'te bitirilen Yeşilcami, bu tipin en önemli ve en muhteşem eseridir. Zengin mukarnaslı kavsarası olan taçkapıdan girilen kubbeli ilk mekânda hâlâ şadırvan bulunduğundan bunun geleneksel kapalı iç avlunun hâtırası olduğu açıkça bellidir. Camide altın yaldızlı yeşil çiniler, bazı kısımları bitirilmemiş mermere işlenen bezemeler ve yazılar, pencerelerdeki lokma parmaklıklarda görülen altın kakma süslemeler, Yeşilcami'nin her bakımdan göz kamaştırıcı bir tabhâneli cami olmasına özen gösterildiğini ortaya koyar. Aynı plan düzeni Amasya'da Yörgüç Paşa (1428), Bursa'da Murâdiye (1426-1428) ve Hamza Bey (aynı dönem), Ankara'da Karacabey (XV. yüzyılın ilk yarısı), Kastamonu'da 1451'de Candaroğlu İsmâil Bey'in yaptırdığı camilerde de görülür. Bu tip Rumeli'de de örnekler vermiş olup Üsküp'te İshak Bey (Alaca Cami, 1438), Sofya yakınında İhtiman'da Gazi Mihaloğulları, Edirne'de II. Murad'ın eseri Muradiye camileri de bunlar arasında anılabilir. Tire'de Yahşi Bey (Yeşilce İmaret) Camii, önceleri yanlış bir tarihlleme ile 1333 yılına ait olarak tanınmışken sonraları bu caminin XV. yüzyıl eseri olduğu anlaşılmıştır. Burada mihrap kilise mihrapları gibi köşeli olarak dışarı taşan bir çıkıntının içindedir. Bu kısmın yarım kubbesi içten dilimlerle süslenmiş, minare gövdesi de alışılmamış biçimde yivlerle bezenmiştir.

Dört Destekli Camiler. Orta kubbesi dört pâyeye veya sütuna oturan dört kemer tarafından taşınan, dış duvarlar arasında kalan bölümleri beşik tonozlu, köşelerde ise küçük kubbeli mekânlar bulunan bir başka tip camiler daha vardır. Türk mimarisinin erken döneminde cami yapılarında yenilikler aranmasının göze çarpıcı örneklerinin başında, Batı Trakya'daki Dimetoka'da mimar Hacı İvaz (Paşa) tarafından 1420'de yapılmasına başlanan, fakat bânisinin ölümü üzerine acele tamamlanan Çelebi Sultan Mehmed Camii gelir. Osmanlı mimarisinin parlak dönemindeki selâtin camilerinin öncüsü olan bu büyük ve kesme taştan güzel cami, bugün Yunanlılar tarafından ambar olarak kullanılmasına rağmen heybetli mimarisini belli etmektedir. Kubbesi yok olmuş ve üzeri sivri bir çatı ile örtülmüştür. Önce dört yarım kubbe ile desteklenen bir ana kubbeli olmasını mümkün gören Ayverdi, sonra yeni bir görüş ortaya atarak, bu caminin esasında mihrap ekseni üzerinde iki kubbeli olarak tasarlandığını ve bânisinin ölümü üzerine bitirilmeden üstünün ahşap olarak örtüldüğünü ileri sürmüştür ki, bizce inandırıcı değildir. Benzerleri pek az tanınan bu tipin başka bir temsilcisi Atina'da Fethiye Camii ise de bu yapının tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Taş ve tuğladan örülmüş bir duvar tekniğine sahip bu caminin sütun başlıkları daha çok XVIII. yüzyıla işaret etmektedir. Harput'ta Sâre Hatun, Diyarbakır'da Bıyıklı Mehmed Paşa'nın 1522'de yaptırdığı Fâtih Paşa camileri de aynı tipin daha geç temsilcileridir. Bu son örnek, dört yarım kubbesiyle bir kademe daha ileri bir safhaya işaret eder.

3. Moğol İstilaları Dönemi.

XIII. yüzyılda ortaya çıkan Moğol istilâsı İslâm âleminde geniş akisler yapmış ve korkunç tahribat birçok caminin yıkılmasına sebep olmuştur. Şaman, Hıristiyan veya Budist olan Moğollar'dan Gazan Han'ın (1295-1304) İslâmiyet'i kabul etmesiyle bu defa İslâm mimarisinde yeniden bir canlanma görüldüyse de sonraki siyasî durum, müslüman Moğollar'ın ortaya koyduğu eserlerden pek azının yaşamasına imkân vermiştir. Urmiye civarında Rizaya'da yapılan Mescid-i Cum'a (XIII. yüzyıl), benzerlerine Anadolu'da rastlanan, uzunluğuna gelişen pâyelerle ayrılmış üç sahnalı bir camidir. Mihrap kısmında yine kubbeli bir bölüm vardır. Gazan Han'ın Tebriz'in varoşu Şam'daki camii ile, veziri ve tarih yazarı Reşîdüddin Fazlullah'ın kurduğu Rab'-ı Reşîdî mahallesi ve buradaki camiden bir iz kalmamıştır. Diğer veziri Tâceddin Ali'nin 1312-1322'de Tebriz önünde yaptırdığı, sonraları "el-Arg" (kale) adı verilen Mescid-i Ali Şah dev ölçüde çok büyük bir yapı idi. Kalıntısı 1809'da kale haline getirilen bu cami hakkında ancak kaynaklardan bilgi edinmek mümkündür. Duvarları 6-10 m. kalınlığında olan, yalnız avlusu 285 x 225 m. ölçüsünü bulan bu cami, İsfahan Cuma Camii gibi dört eyvanlı idi ve orta eyvanın açıklığı 30 metreyi buluyordu. Avlu revakları ise mermer pâyeli idi. Kâşân vilâyetinde Natanz'da 1304-1309'da yapılan Mescid-i Cum'a, 14 m. ölçüsünde olan kare avlusu, değişik derinlikte dört eyvanı ile aynı tipin çok küçük ölçüde başka bir örneğidir. Ancak burada pâyeli kanatlar bulunmamakta ve ana eksenin dışında olan büyük kubbe sekiz köşeli bir mekânı örtmektedir. Olcaytu Han'ın kurduğu Sultâniye'de (1309-1319) kubbeli bina, inşasının gelişme derecesini göstermesi bakımından önemlidir. Tahran yakınında Veramin'de Ebû Said Bahadır Han tarafından 1325-1326'da

yaptırılan ve 1412'de Şâhruh'un tamir ettirdiği Mescid-i Cum'a, bir avluya açılan dört eyvanla kubbeli mihrap bölümünden ibaret genel şemaya uygun olmakla beraber, büyük eyvanı ve kubbeli kısmını kaplayan zarif kompozisyonlu çini tezyinatı ile bu devrin muhteşem mimarisinin güzel bir örneğidir. Aynı şemayı Yezd civarında, mihrabı 1338 tarihini taşıyan Eberküh Mescid-i Câmîi'nde bulmak mümkündür. Ancak Kirman'daki Mescid-i Cum'a (1349) âbidevî eyvana sahip ise de mihrap önündeki kubbeli mekân olmadığından normal tipten ayrılmaktadır. Yezd'de 1325'te Atabeg Seyyid Rükneddin'in yaptırdığı, yalnız camii ayakta kalan aktü's-sâat adındaki, bir cami etrafında toplanan kütüphane, medrese ve rasathânededen ibaret bir külliye idi. Esası 1119'a ait olan ve yine dört eyvan şemasına sadık Yezd Mescid-i Cum'ası ise 1375'te yeniden yapılırken mihrap kısmı mozaik çinilerle süslenmek suretiyle mihrap tezyinine verilen önemin gittikçe arttığına işaret eder.

XIV. yüzyıl sonundaki Timur istilâsı, öncekinden daha da tahripkâr olmuş ve Timur ile sülâlesi imar faaliyetlerini kendi şehirlerine ve bilhassa Semerkant'a inhisar ettirmişlerdir. Timur devrinde cami yapımının ikinci plana atılmasına karşılık medrese, türbe ve meşhed inşası önem kazanmıştır. Bu arada bazı musallâlar da yapılmıştır. Bunlardan Semerkant'takinde geniş bir meydanın kenarında inşa edilen bir eyvanın dip duvarına bir mihrap yerleştirilmiş, bunun iki tarafına kadınlara mahsus daha küçük birer eyvan yapılmıştır. Kalabalık bu eyvanların önündeki meydanda toplandığından minber Herat musallâsında olduğu gibi sağdaki eyvanın dış kenarına yerleştirilmiştir. Böyle bir musallâ Buhara'da sur dışında mevcuttur. Orta kısmı 15 m. kadar yükseklikte olan musallânın kible duvarının çok eski (belki XII. yüzyıl), diğer kısımlarının ise XVII. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmiştir. Timur'un doğum yeri olan Keş'te 1396'da tamamlanan muhteşem sarayının ortada büyük bir eyvanla yanlardan ileri taşkın birer burçtan ibaret cümle kapısı, o devrin cami taş kapılarına tesir etmiş gibidir. Timur'un 1397'de Türkistan şehrinde Ahmed Yesevî için mimar Şirazlı Hoca Hüseyin'e yaptırdığı meşhed-cami, cephesinin bütün çini tezyinatının dökülmesine rağmen bu benzerliği açıkça gösterir. İki yanı burçlu methal eyvanı, şeması dört eyvanlı ve mihrabı kubbeli bir cami planına tamamen uygun olan Bîbî Hanım (Saray Melik Hanım) Medresesi'nde de (1399-1405) göze çarpar. Burada minareler dış duvarın dört köşesine yerleştirilmişse de malzemesinin kötülüğü yüzünden daha yapıldığı yıllarda cami yıkılmaya başladığından bunlar da devrilmiştir. Uluğ Bey Camii ve Medresesi de (1417-1420) öncekinin methal burçları hariç olmak üzere daha ufak ölçüde tam bir benzeridir. Ebü'l-Kasım Bahadır Han'ın 1446'da yaptırdığı Anav Kale Camii ise büyük bir eyvan ve yanları kubbeli kanatları olan bir binadır. Bunun en dikkate değer tarafı, Çin tesirine bağlanan, eyvan cephesini süsleyen iki muazzam ejder motifidir. Bu dönemde İran'da yapılanlar arasında, üzerinde durulmaya değer önemli bir eser de Türkmen Karakoyunlular'dan Cihan Şah'ın (1436-1467) Tebriz'de yaptırdığı Mescid-i Kebûd'dur (Mavi Cami). Burada artık kubbenin hâkimiyeti açık bir şekil almakta, sekiz istinada dayanan büyük bir kubbenin örttüğü ana mekânı, üç tarafından kubbeli bölümlerden meydana gelmiş bir dehliz at nalı biçiminde sarmaktadır. Caminin kible duvarı dışında haçvari planlı bir mekân vardır. Köşelerinde minareler bulunan cephesinin ortasındaki büyük bir eyvan ise methali teşkil eder. 1780'de kubbesi çöktüğünden beri çok harap olmasına rağmen günümüze kadar (1992) devam eden tamirlerle kurtarılmaya çalışılan, duvarlarında ve eyvanlarında hâlâ muhteşem bir süslemenin kalıntıları görülen bu caminin diğer bir benzeri de 1451'de Meşhed'de Emîr Melikşah'ın yaptırdığı Mescid-i Şâh'tır. Orta Asya'daki ziyaret camilerinin en önemlilerinden biri de Kuzey Afganistan'da Mezârîşerif'te bulunmaktadır. Hz. Ali'nin kabri olduğuna inanılan bu yerde oldukça geç bir dönemde bir makam olarak yapılan bu cami Hint mimarisine uygun bir görünümündedir. Fakat daha çok İran tesiriyle bütün dış aksanı çinilerle kaplanmıştır.

4. Karma Üslûplarda Camiler.

İslâm sanatının Ortaçağ'ında muayyen bir devirden sonra Türk üslûbunun hâkim olması, bazı bölgelerde bunun yerli üslûplarla karışarak değişik birtakım yeni üslûpların ortaya çıkmasına sebep olmuştur ki bunlardan biri Hint-İslâm, diğeri ise Eyyûbî ve Memlûk cami mimarileridir.

a) Hint. İslâm orduları ilk olarak 710'da Hint topraklarına, Gucerât ve Sind'e girmişlerse de o sırada yapılan ve pâyeli olduklarına ihtimal verilen camilerden bugüne kadar hiçbir bina kalmamıştır. Yalnız Hint ülkesine İslâmiyet'in girmesiyle ilk yapılan camilerden birinin temel izleri, Sind'de Haydarâbâd civarındaki Mansûre'de meydana çıkarılmıştır. Pâyeli tipte bir bina olduğu anlaşılan bu

caminin sadece kavisli mihrap temeliyle, pâyelerin kare şeklinde taş kaideleri bulunmuştur. Bir maksûnenin varlığına işaret sayılabilecek kaideler ise görülmemektedir. Kuzey Hindistan'da ilk kuvvetli İslâm idaresi Gazneliler'in hâkimiyetiyle başlar. 1175'ten itibaren Muhammed Gürî idaresinde Hint'e nüfuz etmeye başlayan müslüman Afganlar çok büyük ölçüde, tesirli ve âbidevî ordugâh camileri yaptırmışlar, bunun için de orada mevcut eski Hindû tapınaklarından istifade yolunu tutmuşlardır. Delhi'de Gürî kumandanlarından Kutbüddin Aybeg'in kurduğu ve harabesi mevcut olan Kuvvetü'l-İslâm Camii, esasında bol miktarda girift kabartmalarla süslü, taştan pâyelerden ibaret bir mimariye sahip Jain tapınağına mihraplı bir kible duvarının ilâvesiyle meydana getirilmiştir. Her biri taştan küçük bir kubbe ile örtülü kare bölümlerden oluşan bu cami binasının İslâm mimarisine aykırı Hindû tesirlere sahip dış görünüşü, 1197'de dış tarafında beş sivri kemer bulunan 150 ayak uzunluğundaki tamamen İslâmî karakterde bir cephenin inşa edilmesiyle gizlenmiştir. Bu kemerlerin dikkate değer bir özelliği, kemer taşlarının normal kemer inşaatında olduğu gibi bir kasnak yardımıyla dairevî şekilde değil sahte kemer denen bindirme tekniğinde yapılmış olmasıdır. Sonraları birçok ilâvelerle büyük bir manzume halini alan bu caminin 1310'da yapılan ve Alâî Dervâze adını taşıyan methal binası, Hint-İslâm sanatının karakteristik eserlerindedir. Bu caminin avlusunda, yine Kutbüddin tarafından yaptırılan ve Kutub Minâr denen 72,5 m. boyundaki (üst kısmı 1803'te yıkılmış ve tamir görmüştür) taş minare, Hint'te hâkim İslâm sanatının Türk menşesine açıkça işaret eder. Çeşitli örneklerine Orta Asya ve İran'da rastlanan koni biçimindeki bu minare onlar gibi ufkî yazı frizleriyle süslenmiş ve gövdesinin masif görünüşü sivri çıkıntı ve yivlerle hafifletilmiştir. Ecmîr'de şehir dışında Muhammed Gürî'nin yine 1193'te bir Hindû tapınağından çevirdiği Arhâî-dinkâ Chonprâ Camii, son derece zengin işlemeli sütunları, taştan yontma kubbeli tavanları ile yerli Hint mimarisinin tipik bir eseri olmakla beraber burada da Sultan İltutmış zamanında (1210-1236) yine dış görünüşü İslâmî karakterde beş kemerli bir cephe inşa edilmek suretiyle gizlenmiş, tam ortadaki büyük sivri kemerli kapının üstünde ise Türk geleneğine uygun olarak biri yıkılmış veya bitmemiş, gövdeleri çubuklu bir çift minare inşa edilmiştir. Bu taş cephenin yüzeyi çok ince süslemeler ve bilhassa Selçuklu geleneğine uygun nesih ve küfî yazı frizleriyle kaplanmıştır. Hint'teki diğer camiler de Hint ile İslâm sanatının bir arada toplandığı karışık üslûplu eserler halinde yapılmıştır. Delhi yakınında Şah Âlem Camii'nin (1351-1388) avlulu bir cami olmasına karşılık Delhi'de 1380'e doğru yapılan Khirki Camii, sade ve basit mimarisinde İslâmî karakterin hâkimiyetini gösterir. İçindeki sivri kemerleri kaba ve kalın tek taştan yontulmuş pâyeler taşımaktadır. Dış görünüşü tamamen İslâm mimarisi özelliklerine sahip cümle kapısının iki yanında şerefesiz kısa iki minare vardır ki bunların koni biçiminde olmaları, menşelerinin Orta Asya olduğunu açıkça gösterir. Harim kısmı kemerlerle kare bölümlere ayrılmış ve üstleri kubbeciklerle örtülmüştür. Bengal'de Pandua yakınındaki Adina Camii'nin (1358-1389) İslâmî geleneğe uygun mihrap cephesinde tamamen Hint üslûbunda yarım sütunlar görülür. Delhi civarında Bagampûrî Camii ise (1370) çok kubbeli harimiyle bir taraftan Hint, büyük eyvanı ve ana kubbeli kısma açılan cümle kapısı ile diğer taraftan da Asya-Türk sanat geleneğine bağlanır. Cavnûr'da üç kubbeli Atala Camii (1408), bu cümle kapısı ve cephe eyvanı motifinin Hint topraklarında aldığı yeni şekli çok iyi belirtir. İçinde Hint mimarisinden alınma bir pencere bulunan, kırık sivri kemerli methal eyvanının iki yanındaki cephe, satırları pencereli üç kat halinde taksim edilmiştir ki bu da Hint sanatından gelmiş bir özelliktir.

b) Eyyûbîler Devri. Eyyûbîler devrinde (1171-1250) Kahire, Şam, Halep geniş ölçüde imara sahne olmuşsa da cami inşasına pek önem verilmemiştir. Yayılma tehlikesi gösteren Şîliğe karşı cephe alan Sünnî Eyyûbîler, kendi görüşlerini yayacak büyük medrese yapımına daha fazla önem vermişlerdir. Kahire'de el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb tarafından 1242'de yapılan Sâlihiye Medresesi, kapı üstündeki dilimli çadır biçimindeki külâhlı minaresi, taş cephesindeki nesih yazı frizleri ve mukarnasları bakımından o devrin cami mimarisinde Asya'dan gelen bir üslûbun kuvvetli hâkimiyetine işaret eder. Suriye ve Mısır'da Eyyûbîler'in bu dönemde yaptıkları medreselerde de Asya karakterini bulmak mümkündür.

c) Memlûkler Devri. Türk asıllı Bahrî Memlûkleri'yle (1250-1382) Çerkez asıllı Burcî Memlûkleri (1382-1517) dönemlerinde bilhassa Kahire'de yeni bir üslûbun doğduğu görülmektedir. Tamamen Asya'daki Türk sanat zevki ve geleneğinin izlerini taşıyan bu üslûp, Memlûkler'in yaptırdığı âbidelerde en güzel ifadesini bulmuştur. Ancak bu üslûp da mahallî ve dışarıdan gelen Türk menşeli unsurların kaynaşması sonucunda ortaya çıktığından her ikisinin de özelliklerine sahiptir. Buradaki inşaatlarda taş kullanıldığı gibi binalarda genel olarak ahşap düz bir çatı ile örtülü eyvana yer verilmiş,

Asya'daki çini tezyinatının yerini renkli taş kaplamalar almıştır. Sultan Baybars'ın Kahire'de 1269'da yaptırdığı cami bu özellikleri gösterir. Ancak burada planın yerli geleneğe bağlı kaldığı görülür. Geniş bir avluyu takip eden harim, kible duvarına paralel pâyeli altı sahndan (sahnları ayıran kemerler yıkılmıştır) ve mihrap önündeki üç sahn genişliğindeki günümüzde yıkık olan büyük maksûre kubbesinden ibarettir. Bir kale kapısını andıran dışarı taşkın cümle kapısı, ince taş işçiliği ve süslemesiyle Selçuklu kapılarının yakın bir benzeridir. 1340'ta yapılan Merdânî Camii'nde de revaklı avlu ve sütunlu harim muhafaza edilmiştir. Şeyh Müeyyed Camii (1415-1420) ve daha başka küçük camilerde avlulu-sütunlu veya pâyeli cami geleneğinin yaşamaya devam ettiği görülür (Kankah'ta Barsbay [1437], Bulak'ta Kadı Yahyâ [1448] camileri gibi). Buna karşılık Türkler'in dört eyvanlı medrese-cami tipi, Mısır'da bilhassa Kahire'de cami mimarisi üzerinde büyük bir tesir göstermiştir. Sultan Kalavun'un 1284-1285'te yaptırdığı bîmârîstan, medrese ve türbeye ekli olarak kurulan Kalavun Camii bu tipin en âbidevî temsilcisidir. Ancak burada büyük bir avlunun güney tarafında uzanan avlu genişliğindeki cami, aynen bir bazilikada olduğu gibi harimi uzunlamasına üç sahna bölen iki sütun dizisiyle ayrılmıştır. Caminin beşik örtüsüne haşmetli bir yükseklik sağlanması için boyları kısa olan sütunların üstlerine çok yüksek üzengi taşları, uzun kemer ayakları konmuştur. Asya mimarisine ait bir unsur olan eyvan böylece iç görünüşünü mahallî mimarinin, hatta belki de hıristiyan mimarisinin tesiriyle oldukça değiştirmiştir. Kalavun Camii'nin dış cephesi de âbidevî kemer ve pencere dizileriyle gösterişli bir ifadeye sahiptir. Süslemede Selçuk, Arap (Mağrib) ve Gotik unsurları tesbit mümkün olmuştur. Üç kat halinde olan minare altta kare şeklinde, üstte yuvarlaktır. Bunun da ünlü İskenderiye Feneri'nden ilham alınarak yapıldığı bir faraziye olarak ileri sürülmüştür. Avlunun karşı tarafında medrese bulunmakta, yan kenarlarında ise hücreler sıralanmaktadır. Dört eyvanlı cami örneklerinden Melik Camii'nde (1319) esas harimi teşkil eden büyük eyvanın, avlu genişliğini de aşan enine bir salon halini aldığı görülür. Dört eyvanlı büyük Memlûk manzumelerinin hiç şüphesiz en muhteşem örneği, 1356-1363'te yapılan Kahire'deki Sultan Hasan Medrese-Camii ile türbesidir. Muntazam kesme taştan yapılmış yüksek ve çok katlı cephesi ve bu cephenin âbidevî karakterini bilhassa belirten yüksek cümle kapısı dikkati çeker. Ortadaki büyük avlunun etrafında dört eyvan bulunmaktaysa da bunlardan yalnız güneydeki esas büyük eyvan camidir. 86 ayak yüksekliğindeki bu cami eyvanı Makrîzî tarafından meşhur Tâk-ı Kîsrâ'ya benzetilir. Binanın dış sınırı ile dört eyvanın aralarında kalan kısımlar ise küçük iç avlular etrafında toplanan hücrelerden ibaret birer medresedir ki bunların her biri dört mezhepten birine tahsis edilmiştir. Kubbeli türbe, caminin kible duvarı önüne bitişik olarak yapılmıştır. Bu manzumenin ikisi kible duvarı üstünde, ikisi methalde dört minaresi olması düşünülmüşse de bunlardan ikisi yapılmamış, ikisi de zamanla yıkılmıştır. Aynı plan, küçük farklar ve bilhassa cami hariminin derinliğinden ziyade enine açılması suretiyle Emîrû'l-Yûsufî Camii (1373), Berkuk Medresesi ve Camii (1386) ve aynı özellikleri gösteren diğer eserlerde de uygulanmıştır. Bu sonuncuda beşik tonoz yerine ahşap çatının tercih edildiği görülür ki bunun sebebi belki de iklim şartlarında aranmalıdır.

Filistin'de şimdi İsrail sınırları içinde kalan Safed'de 1275-1276'da yapıldığı ileri sürülen Câmîu'l-ahmer, son derece değişik ve ilgi çekici bir mimariye sahiptir. Mukarnaslı bir taçkapısı olan cami kare bir plana sahip olup ortada dört pâyeye dokuz bölüme ayrılmıştır. Bunlardan mihrap önündeki kubbelidir. Diğerleri ise çapraz tonozlarla örtülmüş, yalnız tam ortadakinin tonozu süslü bir biçimde işlenmiştir. Böylece burada Türkler'le Asya'dan gelmiş olmasına ihtimal verilen cami mimarisinde yeni ve değişik bir uygulamanın örneği ile karşılaşılır.

Çerkez Memlûkleri döneminde medreselerin evvelki önemlerini kaybetmesine karşılık cami etrafında gelişen manzumelerde yeni birtakım ilâveler ortaya çıkmıştır. Bunların başında genel olarak bir türbe ile birleşen sebîl ve küttâb (mektepe) gelir. Memlûkler döneminde cami ile birlikte muhteşem kubbeli anıtlar halini alan türbeler arasında Kahire'de yapılan Sultan Berkuk Camii dikkati çeker. Tam bir simetriye uygun olarak yapılan bu büyük bina cümle kapısında çifte minareye, geniş bir avluya ve harimin iki tarafında yüksek kubbeli birer türbeye sahiptir. Türbe, sebîl ve camiden ibaret bu manzumenin küçük ölçüde bir örneği olarak Kahire'de 1430'da yapılan Cevher Lala Camii'nde (Medresetü Cevher ellala) yan eyvanlar eski önemlerini kaybederek âdeta küçük bir hücre haline gelmiş, esas eksen üstündekiler ise avlu ile aynı genişliğe ulaşmıştır. Ancak bunlardan da geridekinin çok kısılmasına karşılık esas harim eyvanı, yani cami kısmı çok derinleşmiştir. Böylece burada dört eyvanlı cami tipinin hayli değişmiş olduğu görülür. Yine Kahire'de medrese, türbe ve sebîlden meydana gelen küçük bir manzumenin merkezinde yer alan Kayıtbay Camii aynı mimari özellikleri gösterir. Yalnız

burada mihrap eyvanının genişliği avlu genişliğini de aşmış, buna karşılık arka eyvan daha da daraltılmıştır. Bu enine genişleme ile birlikte yine ahşap düz çatı kullanılmıştır. Kayıtbay Camii'ndeki mimari özelliklerin İshâkî (1481) ve Ganî Bey (1427) camilerinde de bulunması bunun genelleştiğini gösterir. Yan eyvanlar küçük hücreler halini almış, minareler çok süslenmiştir. Bu son özellik, kalabalık süslemeye önem veren Memlûk sanatı için tabiidir.

Mısır dışında Afrika'da İslâmiyet'in yayıldığı yerlerde de oldukça eski tarihli camilerin bulunduğu bilinmekteyse de bunlar hakkında yeteri kadar bilgi edinilememektedir. Yalnız Kenya Gedi'deki en önemli caminin 1450'ye doğru yapıldığı, iki defa tamir edildikten sonra 1600-1650 arasında şehir terk edildiğinde harap olduğu tesbit edilmiştir. Bu da klasik Arap camileri mimarisinde yapılmış çok pâyeli bir binadır.

D) Yeni İslâmî Dönem. 1. İran. Moğol ve Türk idaresinden sonra İran'da kurulan Safevî idaresi zamanında XVI-XVII. yüzyıllarda büyük camiler yapıldığı bilinmektedir. Bu dönemin en büyük ölçüdeki camii, Şah Abbas'ın İsfahan'da Meydân-ı Şâh'ın bir kenarına 1603'te yaptırdığı Şeyh Lutfullah Camii'dir. Muhteşem bir cümle kapısına sahip olan bu kubbeli binada ve bu devrin camilerinde dikkati çeken en önemli husus, yapıların iç ve dışlarının renkli çinilerle tezyini ve çini yazı kuşakları ile süslenmesidir. Aynı meydanın diğer tarafında, Şah Abbas'ın 1616'da tamamlanan Mescid-i Şâh adındaki camii ise plan bakımından avlulu ve dört eyvanlı cami tipinin yeni bir örneğidir. Meydanın eksenine caminininki aynı olmadığından çifte minareli cümle kapısı meydanla cami arasındaki irtibatı sağlayacak şekilde eğri olarak yapılmıştır. İç avluya açılan eyvanlardan ortadaki daha geniş olup mihrap önündeki büyük kubbeli kısma bitişiktir. Yan eyvanların da önlerine yine kubbeli birer mekân eklenmiştir. Geleneksel tipte bir yenilik olarak kubbeli harimin iki yanında, her biri sekizer kubbe ile örtülü, derinliğine uzanan birer salon ve revaklı birer avlu vardır. Böylece Mescid-i Şâh, esas şemasının eski geleneğe uygun olmasına karşılık bazı yeniliklere de sahiptir. İran'da bu dönemde ayrıca büyük, muhteşem meşhedler yapılmasına da önem verilmiştir. Safevî ailesinin kurucusu Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebîlî (ö. 1334) için Erdebil'de yapılan meşhedin, kubbesi yıkılmış olan cami kısmı sekiz köşeli planı ile bir istisna teşkil eder. Ek binalar arasında yer alan ve Çinihâne denilen hazine ve kütüphane binası ise dört kanatlı yonca şeklindeki planı ile doğrudan doğruya hıristiyan mezar binalarını hatırlatır. Duvarları nişler ve bilhassa binanın dışına zengin bir görünüş veren renkli çinilerle süslü olan bu caminin yine büyük bir meydana açılan cümle kapısı da Şah II. Abbas zamanına aittir (1648). Meşhed'de esas hayli eski olan, 819'da ölen Şîîler'in sekizinci imamı Ali er-Rızâ için yapılan cami de Safevîler devrinde ve 1855'e kadar geniş ölçüde tamir ve ilâvelerle zenginleştirilmiş, içi ve dışı tezyin edilmiştir. Çok büyük ve muhteşem bir manzume teşkil eden İmam Ali er-Rızâ Meşhedî'nin kubbeleri altın yıldız, iç ve dış duvarları ise zengin çiniler ve aynakârî tezyinatla kaplanmış. İran'daki diğer büyük meşhedlerden biri de Kum'da Hz. Fâtıma Meşhedî'dir. Şah I. Abbas zamanında yapılan Fâtıma el-Ma'sûme Camii, XIX. yüzyıl başında Feth Ali Şah tarafından esaslı bir şekilde tamir edilmiştir. Çok büyük bir avlu etrafında toplanan dört avlulu normal bir cami olan bu eserin altın yıldızlı ana kubbesi, şekil bakımından her ne kadar Asya kubbelerine uygun ise de gövdeleri renkli tezyinatlı minareler, en tepede olan üstleri kapalı şerefeleriyle değişik bir zevke işaret ederler. Irak'ta İran'ın nüfuzu altında olduğu müddetçe, özellikle 1638'e kadar Şîîler'in kutsal tanıdıkları yerlerde yapılan camiler de bu esaslara uygun olarak meydana getirilmiştir. Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in makamı üstünde kurulan Meşhed-i Hüseyin, Kûfe yakınında Necef'te Hz. Ali'nin mezarı, Sâmerâ'da 874'te on ikinci imamın kaybolduğu yerde yapılan meşhed ve nihayet Bağdat'ta yedinci ve dokuzuncu imamların mezarları üstünde kurulan Kâzîmiye Külliyesi, Irak'taki başlıca dört büyük Şîî meşhedini teşkil eder. Hepsi de muhteşem dış görünüşleri, soğan biçiminde altın yıldızlı kubbeleri, "güldeste" adı verilen, üstleri birer saçakla örtülü şerefelere sahip minareleriyle çok uzaklardan kendilerini belirtirler. Geniş bir sahayı kaplayan ve çeşitli ek binaların ortasında bulunan bu türbe ziyaretgâh camilerin içinde Bağdat'ta Kâzîmiye Camii, nisbetli dört minaresiyle (diğerlerinde ikişer minare vardır) âhenkli bir silüete sahiptir.

2. Hint. Türk-İran-Hint sanatlarının karışımından meydana gelen Hint-İslâm sanatı bu eklektik karakterinden sıyrılamamıştır. Gucerât camilerinde Hint üslûbunun hâkimiyeti daha açık görülür. Ahmedâbâd'da 1500'e doğru yapılan Rani Rupavati/Kraliçe Camii'nin cephesinde de İslâm mimarisi unsurlarından sivri sakın hatlı büyük eyvan kemeriyle, ileri taşkın ve tamamen Hint üslûbunda kalabalık tezyinatlı, hareketli iki minare kaidesinin (minarelerin üst kısımları 1819'da yıkılmıştır) yer aldığı

görülür. Ayrıca cephenin yan kanatlarında üstleri konsollu yağmurluklu, şahnişin halindeki taşkın pencereler de tamamen Hindû saray mimarisinden alınmış unsurlardır. Bu caminin harimindeki istinatlar, eski Jain tapınaklarından devşirilen işlenmiş parçalardır. Aynı hususlar Ahmedâbâd'da, Ahmed Şah'ın 1423'te yaptırdığı on beş kubbeli Mescid-i Cum'a'da ve XV. yüzyıl sonlarına ait Muhâfız Han ve Sipri camilerinde de kendilerini gösterirler. Bu son iki camiden ilki, başlıca Hint sanatı özelliği olarak sütun demetleri halindeki çifte minareye, diğeri ise bir Hindû sarayı cephesi gibi olan cephe taksimatına sahiptir. Hint-İslâm sanatı mimaride büyük bir yenilik yaratmamasına karşılık mermer işçiliğinde çok büyük bir hamle kaydetmiştir ki bunun en güzel örneği, XVI. yüzyıla ait Seydi Seyyid Camii'nin âdeta dantela gibi oyulmuş mermer şebekeli pencereleridir. Pâyeli büyük camilerin yanı sıra daha küçük camiler için, yan yana üç kubbenin örttüğü enine açılan bir harimden ibaret bir tip daha kabul edilmiştir. Bu tipi Delhi'de XV. yüzyıla ait Barâ Gumbad Camii'nde bulmak mümkün olduğu gibi 1505'te yapılan Delhi'deki Mothki Mescidi'nde de görmek mümkündür. Kemerli bir sunî terasın üzerinde olan caminin bu özelliği, sonraları Hint cami mimarisinde genel bir karakter halini alır. Hint-Türk imparatorları döneminde ana çizgileri böylece belirmiş olan cami mimarisi aynı esaslar içinde gelişmiştir. Delhi yakınında 1539-1545 yılları arasında Hümâyûn'un başlatarak ondan sonra Şîrşah'ın bitirttiği Kal'a-i Köhne Camii enine uzanan dar bir binadır. Harimdeki üç ana bölümün üstleri taştan birer kubbe ile örtülmüş, yanlarda ayrıca yarım kubbelerle desteklenmiş daha küçük kubbeli birer bölüm yapılmıştır. Bölümleri karşılayan cephe eyvanlarının ortalarında konsollara dayanan balkonlar vardır. Tezyinata Türk-İslâm üslûbunun hâkim olmasına karşılık balkonlar, bilhassa kubbe geçişini temin eden konsollar, yarım sütunlar tamamen Hindû üslûbundadır. Bu ülkede plan bakımından önemli yenilikler gösteren iki camiden birincisi, Ahmedâbâd'da 1452 tarihli Rakiye Melik Şâban Camii'dir. Burada kible duvarına doğru tadrîcen daralan bir dış çevre vardır. Küçük kubbelerle örtülen, pâyelerle ayrılmış bu mekânlar, tam ortada sekiz pâyeye dayanan büyük bir orta mekânı çevirmektedir. İkinci önemli eser olan, İsanpûr'da İmâdülmülk'ün XVI. yüzyılda yapılan camii ise Batı Anadolu'da Manisa Ulucamii ile büyük benzerlik gösterir. Enlemesine uzanan pâyeli dikdörtgen harimin, mihrap önünde sekizgen bir mekânı örten büyük bir kubbesi vardır. Erken Osmanlı döneminin çok kubbeli ulucami mimarisinin bir benzerini de Seydi Seyyid'in 1572 tarihli Lâl Dervâze Camii'nde bulmak mümkündür. Enine uzun bir dikdörtgen biçiminde, dışı kesme taş kaplı bu camide, her bir dizide beş tane olmak üzere üç sıra halinde on beş kubbe harimin bölümlerini örtmektedir. İki yuvarlak gövdeli minare de Bursa Ulucamii'nde olduğu gibi giriş cephesinin ilk köşesinde yükselir. Ekber Şah (1556-1605) tarafından Agra'nın 37 km. uzağında kurulan Fetihpûr Sikri şehrinde bu şehrin kuruluşuna sebep olan velî Selim Çiştî'nin mezarı etrafında "Kâbe benzeri olarak" inşa edilen Cuma Mescidi de bu çifte üslûbun kaynaşmasından doğmuş bir eserdir. Burada Hindû üslûbunda pâyeler kullanılmıştır. Ayrıca sivri kemerli eyvanların tezyinatının Selçuklu üslûbunda olmasına karşılık avlu revaklarının üstündeki localar Hindû üslûbunun hâkimiyetine işaret eder. Muazzam bir merdivenin nihayetinde yükselen ve çokgen şeklinde dışarı taşkın 41 m. yüksekliğinde âbidevî dış cümle kapısı (1601), her iki üslûbun da izlerini gösteren muhteşem bir eserdir. Caminin mihrabı ise tamamen İran-Türk üslûbundadır. I. Ali Âdil Şah zamanında (1557-1579) başlanan ve inşaatı bitmeyen, kapladığı alan 11.000 m²'den fazla olan devâsâ ölçülü Bicâpûr Camii de plan bakımından pâyeli camilerle Hindû tapınaklarının bir karışımıdır. Geniş bir avluyu takip eden harim, kırık sivri kemerler ve her biri ancak içeriden belirli kubbeciklerle örtülü kare bölümlere ayrılır. Bu otuz altı küçük bölümün ortasındaki mihrap önünde ise dokuz bölümlük bir sahayı örten basık fakat hâkim bir ana kubbe bulunmaktadır. Ancak Hint'te ana kubbeli pâyeli cami tipi yerine, bir sırada üç kubbenin örttüğü enine harimden ibaret cami tipinin tercih edildiğini birçok örnek göstermektedir. Şahcihanâbâd'da Şah Cihan'ın 1644-1658'de yaptırdığı Mescid-i Cum'a bu tipin en büyük ölçüdeki örneğidir. 10 m. yüksekliğinde bir teras üzerinde kırmızı kum taşı ve mermerden yapılan bu caminin büyük bir dış merdiveni, heybetli eyvana sahip bir dış cümle kapısı ile revaklı avlusu vardır. Yine bir eyvanla geçilen harim ise üç kubbe ile örtülmüştür. Lahor'da 1674'te Evrengzîb tarafından inşa ettirilen Pâdişâhî (Badşâhî) Camii, aynı hükümdarın Benâres'te Ganj ırmağı kıyısında, Hindûlar'ın mukaddes yıkanma yerlerinde ve Şiva'nın en kutsal tapınağının yerinde kurdurduğu küçük cami hep bu mimari tipin örnekleridir. Hepsinin birleştikleri husus, caminin oldukça yüksek bir terasın üstünde kurulması, âbidevî bir dış cümle kapısı, bir avlu, bu avluya açılan üç eyvanlı bir harim cephesine ve bir sırada üç kubbenin örttüğü bir harime sahip olmalarıdır. Evrengzîb'in Lahor'da inşa ettirdiği caminin 161 metreyi bulan boyu ve eni ile İslâm âleminin en büyük ibadet yerlerinden olması da ayrıca dikkati çeker. Bu dört minareli camide 100.000 kişinin namaz kılabilceği söylenmektedir. Aynı tip, Delhi'de 1659 tarihli Mûti (İnci) Mescidi, Agra'da Nagina Camii'nde olduğu gibi çok daha küçük ölçüdeki ve mermerden

inşa edilmiş zarif görünüşlü saray camilerinde de uygulanmıştır. Mûti Mescidi tamamen beyaz mermerden olup temiz, sakin hatlara sahiptir. Harimi kalın pâyelere binen dilimli sivri kemerlerle bölümlere ayrılmıştır. Burada ağır Hindû süslemesi görülmez. Nagina Camii ise Şah Cihan tarafından saray kadınları için yaptırılmıştır. Beyaz mermerden olan bina, kible duvarına paralel iki sıra pâyeye sahiptir. Üstünü dilimli kemerlere oturan üç kubbe örter. Daha kesin bir karakter alan Hint-Türk-İslâm mimarisi, bu son eserlerde soğan biçimli kubbe ile iç kenarları çıkıntılı kemerlerin revaç bulunduğunu gösterir. Delhi’de XVIII. yüzyılda yapılan Soneri Camii de bunlardan biridir. Hint cami mimarisinin sonraki gelişmesi, Türk hükümdarlar devrinde kurulan esaslara göre devam etmiştir. XVIII. yüzyılda Leknev’de yapılan İmambârâ Camii, bütün büyük ölçülerine rağmen monoton bir ifadeye sahip olmaktan kurtulamamıştır. İslâmâbâd’ın yanında Ravalpindi’nin 110 km. kadar güneyindeki Büyük Cami (Jhelum Camii), bir ırmağın hemen kenarında bulunması bakımından dikkat çekicidir. Burada ince gövdeli fakat kalın şerefeli minarelerden başka cami binasının köşelerinde yerli Hint mimarisinin ilhamı ile yapılmış, şahnişin biçiminde, ince sütunlara dayanan saçaklı köşkerin varlığı görülmektedir.

3. Osmanlı Türkleri. Cami mimarisi bu yeni dönemde, önceki dönemde başlamış olan yeni tipler ve tertipler arama yolundaki tecrübelerle devam ederek yepyeni sonuçlara ulaşabilmiştir. Az bir zaman içinde varılan bu birbirinden farklı ve diğer İslâm ülkelerinde pek rastlanmayan çok ileri sonuçlar, Türk sanatının bu devirdeki canlılığını gösterir. Şurası bir gerçek ki önceleri, henüz tanınan örnekler çok sınırlı ve bunlar hakkındaki bilgiler yanlış veya eksik iken iddia edildiği gibi bu eserlerde Bizans sanatının tesirini aramak doğru olmaz. Bizans sanatının son safhası ile, çağdaşı ve İstanbul’un fethini hemen takip eden Osmanlı-Türk mimarisi arasında aynı kaynaktan beslenen geleneğin devamına işaret eden izlere rastlanmaz. Ancak erken Bizans devrinde bir tecrübe eseri olarak yapılmış olan ve gerek ölçüleri gerekse kullanılan mimari usuller bakımından eski Roma geleneklerine bağlı olan İstanbul’daki Ayasofya, Türk mimarlarına yeni tecrübelerinde faydalı bir örnek olmuştur. Bu devirde de yine çeşitli eski tipler uygulandığı gibi yeni tecrübelerle de girilmiştir. Camiler buldukları yerlere göre ayrıntılarında bazı farklılıklar da gösterirler. Rumeli’nin bazı yerlerinde aşırı derecede uzun minareler yapılmış, Tiran’da Edhem Bey Camii, Makedonya’da Kalkandelen Camii gibi bazı eserlerde camilerin içleri ve hatta dış cepheleri bütünüyle renkli kalem işi nakışlarla bezenmiştir. Yeniçağ’daki Osmanlı dönemi camileri geçiş, klasik ve yabancı tesirler devirleri olmak üzere başlıca üç safhada incelenebilir.

a) Geçiş Dönemi Camileri. Osmanlı Devleti fetihlerle yeni ülkelere sahip oldukça buralardaki şehir ve kasabalarda bulunan kiliselerden en büyüğünü, bir bakıma fetih alâmeti olmak üzere camiye çevirmiştir. Şimdi harabe halinde olan Antalya’da Şehzade Korkut, Karadeniz Ereğlisi’nde Orhan Bey, Tirilye’de (Zeytinbağı) Büyük Cami, Trabzon’da Yenicuma camileri eski kiliselerdir. Selânik Türk idaresinde iken birçok kilise Kâsımiyye, Hortacı Süleyman, İshakiyye, Suluca, Eskicuma vb. adlarla camiye çevrilmişti. Bunun için kible istikametine uygun bir mihrap yapılmış, minber ve kürsü gibi gerekli olan şeyler ilâve edilerek minare, şadırvan inşa edilmiştir. Kiliseden çevrilen camiler bazan devrinde fethin gerçekleştiği padişahın, bazan da vezirlerin evkafındandır. Başta İstanbul’daki Ayasofya olmak üzere Edirne, İznik, Trabzon, Vize, Enez, Sofya, Selânik, Ohri ve Benefşe’de (Monembasia) eski Bizans kiliseleri, Kıbrıs’ta Lefkoşe’de gotik mimarili Katolik katedrali “Ayasofya Camii” adıyla ibadete uygun hale getirilmiştir. İstanbul, Atina, Amasra’da olduğu gibi bazı yapılar ise Fâtih veya Fethiye camii adıyla anılmıştır. Başta İstanbul olmak üzere birçok yerleşme yerinde eski kiliseler hayır sahipleri tarafından peyderpey camiye çevrilmiştir. İstanbul’da Küçük Ayasofya, Hırâmî Ahmed Paşa, Koca Mustafa Paşa, İmrahor İlyas Bey, Bodrum (Mesih Paşa), Kariye, Atik Mustafa Paşa, Fenârî İsâ, Vefa Molla Gürânî, Zeyrek, Eski İmaret vb. camiler bunlardandır.

Geçiş döneminde daha bir süre pâyeli ve çok kubbeli cami mimarisine sadık kalındığını bazı yerlerdeki örnekler göstermektedir. Alaşehir’de iki sütunun yardımıyla altı kubbenin örttüğü 1465’e doğru yapılan Şeyh Sinan Camii, Küre’de yalnız derinliğine sıralanan bölümleri kubbeli, diğerleri ise tonozlu 1472 tarihli Hoca Şemseddin Camii, Sofya’da ortada dört pâyenin yardımıyla dokuz kubbenin örttüğü 1474 yılına doğru yapılmış Büyük Cami (Mahmud Paşa Camii), Kastamonu’da yine dokuz kubbeli ve 1506’da yapılarak 1746’da genişletilen Nasrullah Paşa Camii, Tokat’ta dört pâyeye dayanan, dokuz kubbeli Takyeciler Camii, bu tipte yapıların başlıca örnekleridir. İstanbul’da her ne kadar çok kubbeli bir ulucami yapılmamışsa da Karagümrük’te Vezir Atik Ali Paşa (ö. 1511) tarafından inşa

ettirilen camide bu mimari şekil uygulanmıştır. Bu caminin, iki sütun yardımıyla eşit büyüklükte altı kubbenin örttüğü enine uzanan dikdörtgen biçiminde bir harimi vardır.

Edirne’de Üç Şerefeli Cami ve Manisa’da Ulucami ile önceki dönemde ortaya çıkmış enine uzanan cami tipi ise daha gelişmiş olarak İstanbul’da Mimar Sinân-ı Atîk tarafından 1462-1470 yılları arasında yapılan ilk Fâtih Camii’nde uygulanmıştır. 1765 zelzelesinde yıkıldığı için III. Mustafa tarafından daha değişik biçimde şimdiki şekliyle yeniden yapılan bu binanın bazı eski kısımları hâlâ durduktan başka ilk planı hakkında da bilgi veren belgeler vardır. İlk Fâtih Camii’nde revaklı avluyu takip eden harim, büyük bir kubbe ve bunu mihrap yönünde destekleyen bir yarım kubbe ile örtülmüş, bu merkezî mekânın iki yanında tabhâneli camilerdeki gibi duvarlarla değil sadece sütunlarla ayrılmış kubbeli üçer bölüm sıralanmıştır. Fâtih Camii İstanbul’un silüetine hâkim bir tepede, bütünüyle simetrik bir plana göre düzenlenmiş büyük bir manzumenin merkezini teşkil eder. Türk sanatının bu en geniş ve en zengin külliyesi birçok medrese, dârüşşifâ, tabhâne, türbe, kervansaray, hamam ve çarşıdan meydana gelmişse de bugün bunlardan birçoğu (medreselerin bir kısmı, hamam, çarşı, dârüşşifâ) tamamen ortadan kalkmıştır. Fâtih Camii’nin mimari bakımdan en yakın benzeri, Atik Ali Paşa’nın yaptırdığı Çemberlitaş’ta kendi adıyla anılan camidir. Burada da büyük kubbeli mekânın kible tarafında yarım kubbeli bir çıkıntı, iki yanlarda da harimden birer sütunla ayrılmış yan kanatlar vardır.

Üç Şerefeli Cami’nin benzerleri olarak XV. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı tahmin edilen, fakat her kısmının aynı zamana ait olup olmadığının incelenmesi gerekli Tokat’ta Güdükminare Camii, Manisa’da 1474 tarihli Sinân b. Abdullah’ın yaptırdığı Çaşnigîr, 1484 tarihli İvaz Paşa (Çaybaşı), II. Bayezid’in zevcesi ve I. Selim’in annesi Hüsnuşah Hatun için 1491’de inşa edilen Hatuniye camileri hep bu tipin örnekleridir. Hayrabolu’da 1496 tarihli Güzelce Hasan Bey Camii, Manisa’da Kanûnî Sultan Süleyman’ın annesi Hafsa Sultan için 1522’de inşa edilen Sultan Camii, aynı tipin oldukça küçük ölçüde uygulanışını gösteren örneklerdir. Türk cami mimarisinin gelişmesinin bir halkası olan bu tip, kısa süre içinde yerini daha değişik biçimlere bırakmıştır. Bu da harimin ana mekânının iki yarım kubbe ile örtüldüğü tiptir.

Bu tip bilindiği kadarıyla ilk olarak İstanbul’da XV. yüzyıl sonunda eski bir kiliseden çevrilen Koca Mustafa Paşa Camii’nde uygulanmıştır. Aynı şema, 1501-1505 tarihlerinde yine İstanbul’da muhtemelen Mimar Hayreddin tarafından yapılan Beyazıt Camii’nde âbidevî şeklini bulmuştur. İlk Fâtih Camii’nin bir kademe daha gelişmiş şekli olan bu binada, ana eksen üzerinde sıralanan esas kubbe ile iki yarım kubbe ve yanlarda ana mekândan pâye ve sütunlarla ayrılmış kubbeli bölümler vardır. Bu plan ana çizgileri bakımından Ayasofya’yı hatırlattığından iki yapı arasında bir bağlantı kurmak isteyenler çıkmıştır. Halbuki Ayasofya ve Beyazıt birbirine benzer neticeye ayrı yollardan giderek ulaşmışlardır ve bu arada Ayasofya’nın rolü, böyle bir tecrübeye girişen Türk mimarlarına müşahhas bir misal teşkil etmekten ibaret kalmıştır. Gösterişli revakların çevrelediği bir avluya sahip olan Beyazıt Camii, yanlarda dışarı taşan tabhâneleri ve bunların köşelerinde yükselen en üst derecede estetik değerlerini bulmuş minareleriyle dış mimarinin de gelişmesini tamamladığının delilleridir. Fâtih ve Edirne’deki Beyazıt camileri gibi büyük bir imaret manzumesinin merkezi olmasına rağmen bu camiye saran çeşitli hayır binaları, Fâtih Camii’ndeki gibi tam simetrik bir düzene göre değil yeni bir şehircilik anlayışı ile âdetâ şehrin bir bölgesine serpiştirilmiştir.

Küçük ölçüdeki bazı ibadet yerlerinde ise İstanbul içinde ve dışında pek çok örneklerine rastlanan tek kubbeli cami tipi uygulanmıştır. Bunlarda genellikle iki veya üç bölümlü, dışarıya açık bir son cemaat yerini takip eden bir kubbenin örttüğü kare şeklinde bir harim bulunur. Bursa’daki binalarda renkli bir görünüm sağlayan taş ve tuğla örgülerinin varlığı dikkati çektiğinden başka Osmanlı mimarisinin sonraları bütünüyle programından çıkardığı, ön cephede yükselen duvar da görülür. Tek kubbeli camilerin İstanbul’daki en güzel örneği, 1491 yılında yapılan, kesme taş kaplamalı ve üç bölümlü son cemaat yerine sahip Sultanahmet’teki Firuz Ağa Camii’dir. Bu hususta en âbidevî yapı, şüphe yok ki Üsküp’te XV. yüzyıl sonlarında veya XVI. yüzyıl başlarında yapılan Mustafa Paşa Camii’dir. Edirne’de Beyazıt Külliyesi’nin ortasında bulunan büyük Beyazıt Camii ile ondan az sonra yapılan İstanbul’daki Sultan Selim Camii de tek kubbeli camilerin en büyüklerindedir. Her ikisinde de esas kitleye iki yandan bitleştirilmiş olan tabhâneler, bu camileri aynı zamanda tabhâneli camilerin en âbidevî olanları arasına sokmaktadır.

Bu dönemde küçük mahalle mescidleri, genellikle üstü kiremit kaplı ahşap bir çatının örttüğü, dikdörtgen bir mekândan ibaret basit yapılarıdır. Bunlardan bazılarının sütunlu, kemerli son cemaat yerleri vardır. Cami kitlesinin, ölçülerine nisbetli mütevazî minareleri de ihmal edilmemiştir. Bu minareler bazan ahşaptan yapılıyor, bazan da ait oldukları caminin küçüklük ve basitliğini giderip dikkati çekmek istercesine çok değişik biçimlerde inşa ediliyordu. İstanbul'da böyle ahşap çatılı küçük camilerin en güzeli, XV. yüzyılın sonlarına ait Yatağan Camii'dir. Yine Fâtih döneminde yapılan Samanveren Camii, dış cephelerindeki taş ve tuğla örgüsü yanında minaresindeki tuğla süsleme ve şerefe çıkıntısı olmaksızın yapılan ezan okuma yerindeki baca şeklinde pencerelerle dikkati çeker. Tahtakale'de han ve iş yerleri arasında sıkışık kalan Timurtaş Mescidi ise duvarının bir kenarına asılı cumba biçiminde ve sadece dört ezan penceresi olan bir minareye sahiptir. XVI. yüzyıl başlarında Kadı Emin Nüreddin'in inşa ettirdiği Burmalı Mescid, burmalı yivlerle süslü minare gövdesi bakımından önemlidir. Esas bina ise basit bir dörtgen mekân halinde olup son cemaat yeri devşirme sütunlara oturan kemerlere sahiptir. Âhenkli biçimde kullanılmış taş ve tuğla malzeme dış görünüşe renk vermiş olup yirmi yıl kadar önceki tamirde yapılan ahşap çatı binanın bütünüdür.

Zâviye-camilerin (tabhâneli camilerin) bu dönemde oldukça fazla sayıda yapıldığı görülmektedir. Edirne'de 1484-1488 arasında yapılan Beyazıt ve İstanbul'da 1520-1522'de inşa edilen Yavuz Selim camileri, bu tipin selâtin camilerinde uygulandığını gösteren örneklerdir. Bunlarda tabhânelerin ortalarına kapalı avlu hâtrası olarak, kubbesinde bir aydınlık feneri bulunan bir orta sofaya açılan dört eyvan ile köşelerde dört oda bulunur. Amasya'da bir külliye'nin merkezi olan Beyazıt Camii'nin de esasında bu tipte bir yapı olduğu sanılır. Tabhâneli camiler genellikle devlet ileri gelenleri tarafından yaptırılmıştır. Kapalı avlu kısmı kubbe, kible tarafındaki bölümü eşit veya daha küçük bir kubbe ile örtülü olanlar arasında, Bursa Karacabey'de 1456'da yapılan Karaca Bey Camii, İstanbul'da iç kemeri birer dehlizle ayrılan tabhâne odalarına sahip 1464 tarihli Mahmud Paşa, dış duvarlarının taş ve tuğla işçiliğiyle dikkati çeken 1465 tarihli Murad Paşa, Üsküp'te 1470'e doğru yapılan ve aynı duvar örgüsüne sahip Îsâ Bey, Selânik'te İshak Paşa (Alaca), İnegöl'de aynı bâninin eseri diğer İshak Paşa, Afyonkarahisar'da 1472'ye doğru inşa edilen Gedik Ahmed Paşa, Filibe'de Şehâbeddin Paşa, Edirne'de Murâdiye camileri bu tipin başlıca örnekleridir.

Tokat'ta II. Bayezid'in annesi Gülbahar Hatun adına 1485'te yapılan Hatuniye, Amasya'da 1486 tarihli Mehmed Paşa, İstanbul'da 1485 tarihli Dâvud Paşa camileri ise tabhâneli camiler arasında tek kubbeli ve yanlarında odaları bulunan yapılardır. Bunların hepsinin revaklı son cemaat yerleri vardır. İstanbul Üsküdar'da 1473 tarihli Rum Mehmed Paşa Camii'nde büyük kubbeli harimin kible tarafında bir yarım kubbe vardır. Tire'de Yeşilce ve Edirne'de Beylerbeyi camilerinde kible tarafında zengin geçiş unsurları ile süslü, dışarı taşkın ve tonozlu namaz yerleri mevcuttur.

b) Mimar Sinan ve Takipçileri Dönemi (Klasik Dönem). Artık özelliklerini kesin şekilde bularak gelişme yolundaki yönü açıkça çizilen Osmanlı-Türk mimarisinde cami, Mimar Sinan ve onun üslûbunu devam ettiren mimarlar döneminde gerek yapı sanatı gerekse yer seçilmesi, şehirlerin imar programı, dış hatların güzelliği gibi hususlarda en yüksek seviyesini bulmuştur. Bu camilerde zarif, sade fakat özgün ve her şeyi ölçülü olarak kullanan bir üslûp, çini, mermer, malakârî veya kalem işi nakış gibi süslemenin bir bütün olarak düşünüldüğünü gösterir. Cami inşasında zaman zaman eski bazı tiplere uyulmakla beraber önemli yenilikler de getirilmiştir.

Önceki dönemde başlamış olmakla beraber bu dönemde çok sayıda inşa edilen menzil külliyelerindeki camiler de ayrı bir tür teşkil ederler. Anadolu'da ve Rumeli'de doğu ve batı yönlerinde uzanan sefer ve kervan yollarının üzerinde kurulan bu tesisler, zamanla çevrelerinde yerleşme merkezlerinin yayılması ile buralardaki şehirleşmenin çekirdeğini oluşturmuşlardır. Doğru yönünde 1523'e doğru Gebze'de Çoban Mustafa Paşa tarafından kurulan menzil külliyesinin benzerleri İzmit'te Pertev Paşa, Yenişehir'de (Bursa) 1588 tarihli Sinan Paşa, Bozüyük'te Kasım Paşa ve Karapınar'da (Konya) Mimar Sinan tarafından Sultan Selim için inşa edilmiştir. Kayseri yakınında İncesu'daki 1670 tarihli Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Camii de etrafındaki yapılarla askerî mahiyette bir menzil külliyesinin geç tarihlere ait bir örneğidir. Yine Mimar Sinan'ın eseri olan, İskenderun körfezi yakınında Payas'ta Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi bu çeşit manzumelerin en büyüklerindedir. Batı yönünde

böyle menzil külliyelerinden Tekirdağ'da Rüstem Paşa, Lüleburgaz'da Sokullu Mehmed Paşa, Çorlu'da Ali Paşa camileri ile etraflarındaki yapılar da bu tipe örnek olarak anılabilir.

İslâm sanatının ilk camilerinden gelen pâyeli cami tipinin, Osmanlı mimarisinin bu ilerlemiş çağında eski hâkimiyetini bütünüyle kaybettiği ve pek nâdir hallerde uygulandığı görülmektedir. İstanbul'da 1573'te Mimar Sinan'ın bir değişiklik ortaya koyma gayesiyle Piyâle Paşa Camii'nde uyguladığı plan, iki desteğin yardımıyla eşit altı kubbenin örttüğü enine uzanan dikdörtgen biçimli bir harime sahip olmakla beraber, binayı dıştan çeviren iki kat sütunlu galeriler ve cephenin tam ortasında yükselen minare, nihayet günümüzde kısmen çalınmış zarif çini süslemesiyle çok kubbeli camilerde genellikle görülen yeknesaklıktan uzaklaşmıştır. Çok eski, destekli ve düz damlı cami mimarisinin bu ilerlemiş dönemde hâlâ kullanıldığını gösteren örnekler de vardır. Nitekim Sivas'ta 1564 tarihli Meydan Camii enine uzanan bir harime sahip olup üstündeki düz dam ahşap kirişlerle taşınır. Tokat Ulucamii, belki esaslı eski olmakla beraber XVIII. yüzyılda yeniden yapılarak tavanı pâyeler, kemerler, son derece zengin nakışlarla bezenmiştir. Burada yapı uzunluğuna gelişmiş, içi iki sıra dörder pâyeye ile üç sahna ayrılmıştır. Ancak dikkate değer bir özellik, son cemaat yerinin mihrabın karşısındaki duvarın dışında değil uzun iki yan cephe boyunca uzanmasıdır. Caminin girişleri de tabiatıyla iki yanda açılmıştır.

Edirne'de ilk defa olarak Üç Şerefeli Cami'de uygulandıktan sonra çeşitli yerlerde tekrarlanarak Mimar Sinan tarafından İstanbul Beşiktaş'ta Sinan Paşa Camii'nde 1555'te az bir değişikliklerle son defa kullanılan düzen, son cemaat yerini takip eden haremi, içeride dördü kubbe, ortadaki ise aynalı tonozla örtülü beş bölümlü daha derinleştirilmiştir. Bu eser Sinan'ın klasikleşmiş eski bir plana yenilikler getirmesinin güzel bir örneğidir. Bu özellikleri aynen tekrarlayan bir cami de İzmir'de Özdemiroğlu Yâkub Bey'in 1598'de yaptırdığı Hisar Camii'dir.

Konya'da Yavuz Sultan Selim için XVI. yüzyılın ilk yarısında yapılan Selimiye Camii'nde, bir kubbe ve yarım kubbe düzeniyle ilk Fâtih Camii mimarisi âdeta aynen tekrarlanmıştır. Üsküdar'da Kanûnî Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan için 1547'de Mimar Sinan tarafından inşa edilen İskele Camii, Beyazıt Camii plan düzeninden hareket etmekle beraber, ortadaki ana kubbenin giriş tarafı istisna edilerek üç taraftan yarım kubbelerle desteklenmek suretiyle bir derece daha ileri bir safhaya işaret eder. Sinan 1544-1548 yılları arasında yine İstanbul'da yaptığı Şehzade Camii'nde, orta kubbeyi destekleyen yarım kubbeleri dörde çıkarmak suretiyle, cami mimarisinin merkezî plana sahip ve statik bakımından en güvenli, mükemmel eserlerinden birini vermiştir. Medrese, türbe gibi müstemilâtı da içine almak suretiyle geniş bir avlu ile sınırlanan bu binanın dikkate değer bir özelliği de çifte minaresinin başka hiçbir yerde tekrarlanmayan kabartma bezemelerle kaplı olmasıdır. Yine Sinan'ın 1550-1557 yılları arasında Kanûnî Sultan Süleyman için inşa ettiği Süleymaniye Camii, ana çizgileri bakımından Beyazıt Camii tertibine uymaktadır. Burada âhenkli bir plan, binanın üst yapısının şuurlu bir şekilde kuruluşu ile hem binanın yapı güvenliği, hem de dış görünüş bakımından tam mânâsıyla mükemmelliğe erişmiştir. Yan cephelerdeki dış galeriler cami kitlesini hareketlendirmiş ve hafifletmiştir. Yapının içindeki süsleme mimarinin hâkimiyetine saygılı olmuş ve onun güçlü hatlarını gizlemeyecek şekilde dikkatle uygulanmıştır. Etrafını saran ve şehrin topografya yapısına tam uygunluk gösteren zengin ve geniş manzumenin merkezini teşkil eden Süleymaniye Camii, ç avlusunun dört köşesinde yükselen dört minaresi ve ehram biçiminde kademelenen kubbesiyle şehrin ufka düşen çizgisinde hâkim ve engebelerle âhenkli bir yer almıştır. Sinan Tophane'de son eserlerinden Kılıç Ali Paşa Camii'nde (1580) aynı plan düzenlemesini daha mütevazî ölçüde uygulamış ve bir ölçüde Ayasofya'nın küçük çapta bir benzerini ortaya koymaya özen göstermiştir.

Osmanlı-Türk mimarisi, 1588'de Sinan'ın ölümünden sonra onun geliştirmiş olduğu esaslar içinde çalışan mimarlar tarafından eser vermeyi sürdürmüştür. Harimi örten ana kubbeyi destekleyen dört yarım kubbe ve köşelerde küçük dört kubbe sistemi, İstanbul'da Sultan I. Ahmed için 1609-1617 yılları arasında Sedefkâr Mehmed Ağa tarafından yapılan Sultan Ahmed Camii'nde uygulanmıştır. Burada Türk mimarisinde ilk ve son defa olarak cami yapısı ile tam uyum halinde altı minare yapılmış, külliye'nin diğer ek yapıları çevreye dağıtılmıştır. İçinde kullanılan mavi çiçeklerle süslü çiniler, son yıllarda ortaya çıkan "Mavi Cami" adının esas kaynağı olmuştur. Aynı plan düzeni, Safiye Sultan'ın Mimar Dâvud Ağa'ya 1597'de başlatarak ancak Mustafa Ağa tarafından 1663'te Turhan Sultan için tamamlanabilen İstanbul Yeni Vâlîde Camii'nde de uygulanmıştır. Dış avlusunda bir taraftan Mısır

Çarşısı adı verilen bir arastası ile Turhan Sultan'ın türbesi bulunan bu selâtin camiinin başka külliyeler gibi bazı ek binaları yoktur. Hamamı yakın tarihlerde yıktırıldığı gibi dış avlu da ortadan kalkmıştır. Hünkâr mahfiline geçişi sağlayan, güzel bir sivri kemer üstüne oturtulmuş Kasr-ı Hümâyün, mimarisi ve çini süsleri bakımından eşsiz değerdedir. Bu plan bazı Anadolu camilerinde de kullanılmıştır. Çankırı'da 1558'de yapıldığı tahmin edilen Büyük Camii'de ve Tosya'da 1584 tarihli Abdurrahman Paşa Camii'nde de görülmesi, planın yalnız başşehirdeki selâtin camilerine inhisar etmediğini gösterir. Suriye'de Humus'ta (Hıms) kabristan yanındaki çifte minareli büyük cami de ana kubbesi dört taraftan dört yarım kubbe ile desteklenen tipin bir temsilcisidir. Köşelerde de dört küçük kubbe vardır. Mimari üslûbu bu yapının geç bir döneme ait olduğunu gösterir.

Mimar Sinan, nisbeten küçük ölçüdeki cami yapılarında da yenilikler uygulamıştır. Kubbesini dört büyük kemerin taşıdığı ve kubbe baskısı köşelerde ağırlık kuleleriyle dengelenen, XVI. yüzyılın ortalarına ait Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camii'nde böyle bir örnekle karşılaşılmaktadır. Eyüp'te 1560-1566 arasında yapılan, basık kubbesini çeviren üç tarafı dehlizli Zal Mahmud Paşa Camii, tek kubbeli cami mimarisinde önemli bir merhaleye işaret eder. Sinan'ın Kuzey Yunanistan'daki Tırhala'da (Trikkala) XVI. yüzyıl ortalarında yaptığı Osman Şah Camii, tek kubbeli camilerin âbidevi uygulamalarındandır. Bu tip camilerin ekserisi küçük ölçüde yapılar olup bunlara her yerde rastlanır. Rodos'ta 1540 tarihli İbrâhim Paşa, 1588 tarihli Receb Paşa ve Murad Reis camileri bunlardandır. Yine Mimar Sinan'ın yaptığı Sofya'da Bosnalı Mehmed Paşa Camii, çok değişmiş olmasına rağmen heybetli mimarisini içinde hâlâ belli etmektedir. Sofya'daki Seyfullah Camii de tek kubbeli tipin özelliklerine sahip bir diğer eserdir. Macaristan'da Peç şehrinde büyük meydanın kenarındaki Kasım Paşa Camii, kiliseye çevrildiğinde gerçek mimarisini gizleyen kılıf kaldırıldıktan sonra tek kubbeli camilerin en büyüklerinden biri olarak tekrar ortaya çıkmıştır.

Mimar Sinan bazı camilerinde harimin orta kısmını, etrafı duvarlara gömülü veya serbest altı pâyeye ile belirlenmiş altı köşeli bir saha halinde meydana getirmiş, bunun üzerine geçişi köşe trompları ile sağlamıştır. İstanbul'da 1556'ya doğru yapılan Ahmed Paşa Camii bu tiptedir. Son yıllarda ortaya atılan bir faraziyeye göre bu cami Üç Şerefeli Camii gibi olacakken bânisinin idamı yüzünden esas projesi tam olarak uygulanamamıştır. Bu görüş doğru olmasa bile altı pâyeli camilerin Üç Şerefeli Camii şeması ile yakın akrabalığını ve böylece Türk cami mimarisinin en mükemmel giden hızlı gelişmesini göstermesi bakımından önemlidir. Sinan bu örneği, İstanbul Kadırga'da 1571'de yaptığı Sokullu Mehmed Paşa, Üsküdar'da 1583'te inşa edilen Atik Vâlide (Nurbânû Sultan) camilerinde de uygulamıştır. Sinan'dan sonra aynı mimari düzen, İstanbul'da 1594 tarihli Cerrah Mehmed Paşa Camii'nde ve çok daha sonraları 1734'te inşa edilen Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nde de kullanılmıştır.

Aynı mimari sistemin bir kademe daha gelişmiş olan sekizgen harimli ve sekiz pâyeli camilerin ilk örneği olarak Mimar Sinan'ın Silivrikapı'da yaptığı İbrâhim Paşa Camii gösterilir. Bu plan 1561'e doğru yapılan Rüstem Paşa Camii'nde de uygulandıktan sonra dünya mimarlık tarihinin önemli yapılarından olan ve merkezî planın en mükemmel eserini teşkil eden Edirne'de Sultan II. Selim (Selimiye) Camii'nde tatbik edilmiştir. Şehrin evvelce sarayın bulunduğu yüksek yerinde 1569-1575 yılları arasında inşa edilen bu yapıda, her biri üçer şerefeli dört minarenin ortasındaki 31,5 m. çapında ana kubbesi, harimin bütününe hâkim olarak yapının üstünü örtmektedir. Duvarlara yakın sekiz pâyenin sağladığı sekiz köşeden geçişi pandantiflerle sağlanan bu kubbe caminin yapısı ile bütünleşmiştir. Selimiye Camii etrafında başka selâtin camilerinde olduğu gibi çok sayıda külliye yapıları yoktur; yalnız iki medrese ile bir tarafında az bir zaman sonra ilâve edilmiş bir arastası vardır. Camii XVI. yüzyılın en güzel İznik çinileri ve pek az yerlerde kalabilmiş nakışlarla bezenmiştir. Aynı mimariyi Sinan İstanbul'da Azapkapı'da Sokullu Mehmed Paşa Camii'nde de uygulamıştır. Ayrıca bu plan 1586 tarihli Mesih Paşa, 1588'de yapılan Nişancı Mehmed Paşa, Tokat'ta Ali Paşa, Üsküdar'da 1708-1711 yılları arasında inşa edilen Yeni Vâlide (Gülnûş Emetullah Sultan), Nevşehir'de 1727'de yapılan Damad İbrâhim Paşa ve Bulgaristan'da Şumnu'da 1745'te geniş bir külliyenin merkezi olarak inşa edilen Şerif Halil Paşa camilerinde de görülür. Mimar Sinan'ın son eserlerinden olan İstanbul'da Kazasker İvaz Efendi Camii, giriş cephesinin pencereci bir duvar halinde oluşu, cümle kapısı yerine cephede sağda solda çifte girişler açılması, minarenin kible duvarı dışında sağ köşede yükselmesi, nihayet caminin iki yan cephesi boyunca sundurma biçiminde kanatların oluşu bakımından Osmanlı dönemi Türk

mimarisinde değişik bir örnek teşkil eder. Böylece Mimar Sinan'ın bu nisbeten küçük eserinde bile yenilikler aradığı açıkça görülür.

Sinan döneminde ancak XVI. yüzyılın başlarında Rodos'ta Süleymaniye ve Halep'te Hüsreviye camilerinde tabhâneli camilerin sonuncuları yapılmıştır. Bundan sonra Osmanlı-Türk mimarisi bu çeşit camileri artık tamamen terketmiştir. Sokullu Mehmed Paşa, Edirnekapı Mihrimah Sultan camileri gibi orta büyüklükteki bazı camilerde avlunun üç tarafında medrese odalarının sıralandığı görülür. Selâtin camilerinden yalnız Şam'daki Süleymaniye Camii'nde tekke olarak kullanılan böyle bir düzenleme bulunmaktadır.

Osmanlı-Türk mimarisinin bu klasik döneminde devletin sahip olduğu geniş toprakların her tarafında ahşap çatı ile örtülü mütevazi camiler de yapılmıştır. Çok basit ve sade olan, genellikle varlıklı esnaf tarafından vakfedilen bu küçük camiler arasında, iç süslemesi ve bazı özellikleri bakımından kendi çapında bir şaheser sayılabilecek binalara da rastlanır. Eyüp'te Silâhî, Balat'ta 1562 tarihli Ferruh Kethüdâ, Mimar Sinan'ın kendi vakfı olarak Yenibahçe'de yaptığı Mimar Sinan, 1592'te Topkapı dışında Takyeci İbrâhim Ağa, Kocamustafapaşa'da Ramazan Efendi (Bezirgânbaşı), Şehremini civarında Odabaşı vb. camileri, ahşap çatılı küçük ibadet yerlerinden sadece birkaçıdır. Bunların arasında üstün kalitede çiniler, ahşap üzerine renkli nakışlarla bezenmiş olanlar vardır. Takyeci İbrâhim Ağa Camii'nde ahşaptan kubbe biçiminde bir tavanın bulunuşu, ahşap çatılı camilerin birçoğunun esasında böyle olduğunu hatıra getirmektedir.

Kahire'de Sinan Paşa Camii, 1571'de yapılmış bir Osmanlı eseri olmakla beraber bilhassa hiçbir üslûba ait olmayan kasnaklı kubbesiyle dıştan yabancı tesiri bırakır. Halbuki tek kubbeli bir Osmanlı camii olan bu yapının üç tarafını saran bir revakı vardır. Kahire'de Safiye Sultan adına 1610'a doğru yapılan Safiye Sultan Camii de tek kubbeli, Türk üslûbunda revaklı bir avlusu ile minaresi olan, üç tarafından revaklarla sarılı ve mihrabında İznik çinileriyle süslü, yerli üslûpla karışık bir Osmanlı yapısıdır.

Filistin'de (şimdi İsrail'de) Remle'de, 1504'te ölen Seyyid Ebü'l-Avn Muhammed el-Gazzî adına yapılan cami, enlemesine dikdörtgen mekânlı ve içinde iki pâyeye ile altı bölüme ayrılan, bunların da üstleri altı kubbe ile örtülü olan Osmanlı camilerinin bir benzeridir. Aynı bölgede, Kfar Sirkin'de en-Nebi Sârî Camii ise (tarihi meçhul) Edirne'deki Üç Şerefeli Cami gibi enine bir harime, ortada iki pâyeye ile desteklenmiş büyük bir kubbeye ve yanlarda ikişer bölüme sahiptir. Taberiye'deki Câmîu'l-bahrî de Osmanlı döneminde yapılmış gibi görünmektedir. En azından minaresi buna işaret eder. Harim tam bir kare biçiminde olup ortada tek bir sütun mekânı dört bölüme ayırır. Bunlardan her birinin üstünde kasnaksız birer kubbe bulunmaktadır. Bu cami, İslâm mimarisinde değişik bir tip meydana getirmesi bakımından ilgi çekicidir. Anadolu'da Zile'de, ortasında kare kalın bir pâyeye olan böyle dört kubbeli kare bir cami varsa da bunun esasında bir bedesten olarak yapıldığı ve sonra camiye çevrildiği söylenmektedir.

c) Yabancı Tesirler Dönemi Camileri. Osmanlı-Türk sanatında, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren gittikçe güçlenerek hâkim olan Batı Avrupa menşeli sanat tesirleri önce Türk-baroğu, daha sonraları da Türk-empire üslûplarının doğmasına sebep olmuştur. Bunları, XIX. yüzyılın sonlarında görülen ve pek az yaşayan, hem Türk hem de yabancı sanatlardan unsurlar alan karma bir üslûp dönemi takip etmiştir. Yabancı tesirler döneminde yapılan camilerin mimari bakımından önemli bir yenilik ortaya koyamadıkları dikkati çeker. Fakat dış süslemelerde, kemer biçimlerinde, nisbetlerde büyük farklılıklar olduktan başka iç bezemeler bütünüyle yabancı bir karakter almıştır. Başlangıçta mimaride henüz önceki dönemin yapı geleneklerinin sürdürüldüğünü, XVIII. yüzyılda yapılan bazı büyük selâtin camileri belli eder. 1759-1763 yılları arasında İstanbul'da Sultan III. Mustafa'nın yaptırdığı Lâleli Camii'nde, ana çizgilerde hâlâ klasik dönemin bazı unsurlarının yaşadığı, planın ise sekiz destekli şemaya uygun olmasına karşılık bütün kemerlerde barok profillerin kullanıldığı görülür. Bir selâtin camii olmasına rağmen eski külliye düzeninden de uzaklaşarak çok değişik bir düzenleme ile altında bir çarşı, bir tarafında da medrese ile avlu kapısı yanında sebil ve türbe yapılmıştır. Dört büyük kemerin taşıdığı tek kubbe ile örtülen ve 1748-1755 yılları arasında I. Mahmud'un başlatıp III. Osman'ın bitirttiği Nuruosmaniye Camii, süslemesi, yapı unsurları, bilhassa yarım yuvarlak avlusu ile barok üslûbunun tam

bir temsilcisidir. Ancak Türk camilerinde barok mimari kısıtlı kalmış, barok kiliselerin cephelerinde görülen iki taraftan “S” biçimli payandalarla desteklenen yüksek duvar hiçbir vakit yapılmamıştır. 1765 zelzelesinde ağır şekilde zarar gören ilk Fâti̇h Camii de Sultan III. Mustafa tarafından 1766-1771 yılları arasında yeniden inşa edilirken planı bütünüyle değiştirilmiş ve daha önce şehzade, Sultan Ahmed, Yeni Vâlide camilerinde kullanılan tertibin aynen uygulanması suretiyle, bir ana kubbeyi dört tarafından destekleyen dört yarım kubbe ile inşa edilmiştir. Bunun için de kible duvarı eskisine göre epeyce ileriye alınmıştır. Rodos’ta 1765 tarihli Sultan Mustafa Camii’nde kubbeli harim mekânı iki sütunun yardımı ile uzatılmış ve yanlarda da birer dehliz yapılmıştır. Tek büyük kubbenin örttüğü mekânı derinliğine uzatma fikri, bu dönemin büyük camilerinin çoğunda uygulanmıştır. Yine Sultan III. Mustafa tarafından 1758-1761 yıllarında inşa ettirilen Üsküdar’daki Ayazma Camii ile 1853’te Dolmabahçe’de empire üslûbunda Balyan ailesi mimarları tarafından Bezmiâlem Vâlide Sultan için yapılan camide de aynı özelliği bulmak mümkündür. Bu selâtin camiinde çifte minare aşırı derecede ince gövdeli olarak ve şerefe çıkmalarına birer korint sütun başlığı biçimi verilerek yapılmıştır. Klasik mimariye ters düşecek şekilde son cemaat yerinin üstünde küçük ölçüde bir saray gibi düzenlenerek tezyin edilmiş bir hünkâr kasrı vardır. Dolmabahçe Camii’nde bir muvakkithânededen başka ek bina yoktur. Evvelce etrafını çeviren pencereci dış duvarı ve bunun kapıları 1940’lara doğru yıktırılmıştır. Sultan I. Abdülhamid’in 1778’de Beylerbeyi’nde Boğaz kıyısında inşa ettirdiği caminin diğer müştemilâtı İstanbul’un içinde Bahçekapı semtinde yapılmak suretiyle külliye dağıtılmıştır. Caminin Boğaz’ın Anadolu yakasında olmasına karşılık bânisinin türbesi, medrese, kütüphane, yıktırılarak yerinde IV. Vakıf Hanı yapılan aşhâne-imaret ve yerinden kaldırılarak Alemdar Yokuşu başında yeniden kurulan sebil şehrin işlek bir muhitinde inşa edilmiştir. Yabancı üslûplu camilerin küçük örneklerinden biri de Atatürk bulvarı kenarındaki 1788 tarihli Şebşafâ Kadın Camii’dir. Yeni askerî teşkilâtın kurulmasından sonra Anadolu yakasında yapımına başlanan Selimiye Kışlası ve etrafında inşa edilen yeni mahallelere hizmet etmek gayesiyle 1805-1806 yıllarında III. Selim’in yaptırdığı kendi adıyla tanınan cami de barok üslûbun tesiri altındadır. Barok ile empire üslûplarının bir karışımı olarak Sultan II. Mahmud’un 1822-1826’da Tophane’de inşa ettirdiği Nusretiye Camii yüksek kitlesiyle değişik bir görünüme sahiptir. Dört büyük kemerin taşıdığı bir kubbe ile örtülü binada eski Türk sanatından hiçbir iz yoktur. Çifte merdivenle çıkılan son cemaat yeri üstünde yine hünkâr kasrı bulunur. İrice minareleri inşaat bittikten sonra kalın bulununca dışlarından yontularak inceltilmeye girişilmiş, fakat sert bir fırtına sırasında yıkılmıştı. İki minare arasında kurulan mahyanın kubbenin arkasında kalması yüzünden denizden görülmemesi üzerine minareleri daha da uzatılmıştı. Bütün bunlar, geç dönem cami mimarisinde tasarıların ciddi mimari projelere dayanmadığının belirtisidir. Nusretiye Camii’nde külliye binalarının yerini, caddenin karşısında yaptırılmış olan ve hepsi 1956’da yıktırılan Tophane kışlaları almış, şadırvanı caminin yanında yapılmış, evvelce karşıda kışla kapısı yanında olan sebil ve muvakkithâne ise 1956’da yandaki şadırvan avlusuna taşınmıştır. Caminin evvelce etrafını çeviren avlu duvarı çok daha önceleri yıkılıp kaldırılmıştır. Burada artık klasik Osmanlı selâtin külliyesi düzeninin bütünüyle unutulduğu görülmektedir. Nihayet 1851’de şehrin içinde inşa edilen Hırka-i Şerif ve 1854’te Sultan Abdülmecid’in yaptırdığı Ortaköy camileri de empire üslûbunun başlıca örnekleridir. Her ikisinin de minare şerefeleri korint sütun başlıklarının taklidir. Karma üslûbun daha geç örnekleri, Konya’da 1872’de yapımına başlanıp birkaç yılda bitirilen Aziziye, İstanbul’da Aksaray’da 1871’de yabancı bir mimarın eseri olan Vâlide Pertevniyal ve 1886’da Sultan II. Abdülhamid’in yaptırdığı Yıldız camilerinde görülür. Bu son iki camide yabancı mimari, eski Türk sanatından ilham alınan bazı unsurlarla birlikte uygulanmıştır. Son Osmanlı sultanları selâtin camilerini, İstanbul içinde yer kalmadığından ve Boğaziçi kıyıları daha itibarlı hale geldiğinden bu bölgelerde kurdurmuşlardır. Sultan Abdülaziz’in 1876 yılına doğru Maçka sırtlarında, temellerinden dolayı Taşlık adıyla anılan yerde mimar Serkis Balyan’a yaptırmaya başladığı ve dört minareli olarak tasarlanan Aziziye Camii bitirilmeden kalmıştır. Eğer tamamlanmış olsaydı bu cami de karma üslûpta, onun gelir temini için yapılan Akaretler evleri mimarisinde bir cami olacaktı.

Planları bakımından önemli yenilik ortaya koymayan bu dönem Osmanlı camilerinde, harimlerinde zengin malzemeli bol bir bezeme ve hayret verici derecede ince minarelerle karşılaşılacaktır. Bunun yanında Aksaray Vâlide Camii’nde olduğu gibi Batı’nın gotik sanatı unsurlarının Türk sanatı süs unsurları ile beraberce kullanılması da bu dönemin özelliklerindedir. Bu dönemin daha küçük ölçülerdeki camilerinde de bu özellikler daha kısıtlı olarak varlıklarını gösterir. Anadolu’nun muhtelif şehirlerinde XIX. yüzyıl içlerinde yapılan bazı büyük camiler, Erzincan’da 1939 zelzelesinde yıkılmış olan İzzet Paşa Camii, Malatya’da yeni Ulucami ve daha birçok başka örnekler,

dört beşik tonozla desteklenen bir ana kubbeli binaları ile Bizans mimarisindeki “kapalı haç planlı” kiliseleri hatırlatır. Bunlar da herhalde yabancı mimarların eserleri olmalıdır.

Osmanlı Devleti’ne karşı başkaldıran ve kendilerini sultana denk gibi gören bazı kişilerin hâkim oldukları yerlerde XVIII ve XIX. yüzyıllarda yaptıkları camilerde de İstanbul’un selâtin camilerine benzeme eğilimi görülür. Bunun en belirgin örneği, Yozgat’ta Çapanoğulları’nın inşa ettirdikleri büyük ve gösterişli camidir. Çapanoğlu Mustafa Paşa tarafından 1779’da yaptırılan bu camide üç bölümlü son cemaat yerini takip eden harim, İznik’teki Yeşilcami gibi kubbeli ana mekândan iki pâyeye ayrılan üç bölümlü bir ara mekâna sahiptir. Barok üslûbun hâkim olduğu cami zengin şekilde bezenmiştir. 1208’de (1793-94) camiye, genişliği cami genişliğini aşan, ortası aynalı tonozlu, yanlarda iki kubbesi bulunan bir parça ilâve edilmiş, bunun da girişi sütunlu ve yine üç bölümlü daha dar bir sundurma ile korunmuştur. Arnavutluk’ta İşkodra’da Mahmud Paşa Buşatî’nin yaptırdığı Kurşunlu Cami de revaklı avlusu, kubbeli harimiyle büyük İstanbul camilerinin küçük ölçülerde bir taklididir. Kahire’de 1774’te tamamlanan Muhammed Bey (Ebû Zeheb) Camii, esasında medrese, kütüphane ve tekeden meydana gelmiş bir külliyein merkeziydi. Bu da diğer Osmanlı dönemi yapıları gibi etrafı revaklı tek kubbeli bir cami olup Memlûk hânedanını ihya etmeye heveslenen bir bâninin eseridir; fakat dış görünümü ve kubbe biçimi Osmanlı mimari üslûbuna sahiptir. Muhteşem sarayı ile birlikte bir külliye teşkil eden Doğubayazıt’ta İshak Paşa Camii, bir derebeyinin bu tutumunun âbideleşmiş örneğidir. Genel hatları ile Osmanlı tek kubbeli cami mimarisinin benzeri gibi inşa edilen bu yapıda, Kafkaslar’dan gelen yabancı sanat tesirlerinin izleri de sezilir. Nitekim içinde sütunlar bulunan ve böylece geniş bir mekân haline getirilen son cemaat yeri, bu haliyle benzerine ancak hıristiyan mimarisinde rastlanan bir unsurdur. Fakat şüphesiz bu görüşü aksettiren en büyük eser, Kahire’de 1824-1848 yıllarında Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın inşa ettirdiği camidir. Kahire’ye hâkim bir tepe olan Kal’atülcebel üstünde yükselen bu heybetli yapı, ana kubbesi dört yarım kubbe ile desteklenen klasik Osmanlı camilerinin geç bir örneğidir. İçinde bir saray ihtişamı ile bezenmiş bu büyük caminin bir selâtin camii gibi boyları 82 metreyi bulan iki minaresi vardır. Bütün heybetine rağmen Osmanlı camilerinin âhenkli nisbetlerinden yoksun olan yapının Türk selâtin camileri gibi şadırvanlı, revaklı bir avlusu vardır. Bir Rum mimar tarafından yapılan binanın 1931-1939 yılları arasında duvarları ve kubbesi çatladığından kubbesi bütünüyle yeniden yapılmıştır.

Anadolu’nun bazı yerlerinde küçük ölçülerde ahşap camiler de bulunmaktadır. Bilhassa iç aksamlarında sanat değeri yüksek olan ağaç işçiliğine sahip parçalar bulunan bu camilere Doğu Karadeniz kıyılarının dağlık kesimlerinde, Rize ve çevresinde rastlanır.

d) Osmanlı Türkleri’nde Ziyaret Camileri. Asya’da müslümanlarda görülen meşhed geleneği, Osmanlılar’da mimari bakımdan değişikliğe uğrayarak yaşamaya devam etmiştir. Bu sebeple bazı velî türbelerinin yanında bir manzume (veya külliye) teşkil eden ziyaret camileri yapılmıştır. Bunların en ünlüsü, hiç şüphesiz İstanbul’da Haliç’in ucunda kurulmuş olan ve Ebû Eyyûb el-Ensârî’ye ait kabul edilen makamın veya mezarın yanında inşa edilen büyük camidir. Osmanlı padişahları, büyük değer verdikleri ve cülûslarında kılıç kuşanma töreninin yapıldığı bu caminin bakımı ile daima ilgilenmişler ve onun yeni baştan inşasına da özen göstermişlerdir. Ankara’nın büyük velisi Hacı Bayram’ın, Antikçağ’ın Augustus Mâbedi’nin bitişiğinde inşa edilen camii de aynı karakterde bir eserdir. Zamanla bu cami etrafında hazîre ve türbeler oluşmuş, fakat yakın zamanlarda tarihî dokunun önemini bilmeyen idarecilerin tutumu sonucunda çoğu ortadan kaldırılmıştır. Eskişehir’e bağlı Seyitgazi ilçe merkezinde kurulan Seyyit Battal Gazi manzumesi ise Antikçağ’a ait bir yapıdan da kısmen istifade edilmek suretiyle meydana getirilmiş tekke ve camiden ibarettir. Bizans-İslâm mücadelelerinin efsanevî şahsiyeti Seyyit Battal Gazi’nin makamı etrafında kurulan bu önemli tekkenin büyükçe bir camisi vardır. Konya’da Mevlânâ ve Kırşehir’de Hacı Bektâş-ı Velî türbelerinin yanlarında da birer cami bulunur. Bu arada 1925’te tekkeler resmen kapatıldıktan sonra bazılarının tevhidhâneleri bir minber ve minare ilâvesiyle mahalle camii olarak hizmete devam etmiştir. İstanbul’da sur dışındaki Yenikapı Mevlevihânesi içinde Sultan V. Mehmed Reşad tarafından yaptırılan cami de merkezî planlı küçük bir bina olup Osmanlı dönemi Türk mimarisinin son yıllarında ortaya çıkan Türk neoklasik üslûbundadır.

4. Azerbaycan'da Cami. Bakü'de kale içinde 1078'de yapılan Mescid-i Muhammedî, minaresi üzerindeki kitâbeye göre üstat Mehmed b. Ebû Bekir tarafından inşa edilmiştir. Caminin kendisi pek muntazam olmayan basit bir dikdörtgen biçiminde olup bu sade mekânın üstü bir beşik tonozla örtülmüştür. Bu tonoz düz bir damla gizlenmiş, mihrap ise esas kitleden dışarı taşmıştır. Caminin giriş kısmında çok küçük ve yine içten tonozlu bir mekân vardır. Camiye nisbetle çok kalın olan yuvarlak gövdeli minare her bakımdan Türk sanat geleneğine uygundur. Şerefe çıkıntısı kalın mukarnaslı olup altında bir yazı kuşağı dolaşır, külâhı yerinde de basık bir kubbecik vardır ki bu Azerbaycan minarelerine mahsus bir özelliktir. Genellikle buradaki camiler fazla bir mimari iddiası olmayan, basit planlı yapılardır. Şirvanşahlar Sarayı içindeki Keykubad Camii de (Eskicami, XV. yüzyıl [?]) basit bir dikdörtgenden ibaret olup kible duvarına Seyyid Yahyâ'nın sekizgen planlı kümbet-türbesi bitiştirilmiştir. Camide harim, bodur dört pâyenin taşıdığı kemerlere oturan kasnaksız, yalnız dört tarafında pencereleri olan bir kubbe ile örtülmüştür. Fakat kubbe etrafındaki bölümlerin örtü sistemleri bilinmemektedir. Yine aynı manzume içindeki Saray Camii çok daha iddialı bir minareye sahiptir. 1441'de yapıldığı bilinen bu caminin bazı kısımları iki katlıdır. Bizans mimarisinin kapalı haç planlı kiliselerini andıran bu yapının bir bakıma Asya'nın eski geleneklere bağlı dört eyvanlı binaları ile de yakınlığı vardır. Harimi, ortada yine kasnaksız ve penceresiz bir kubbe örter. Dört eyvanın üstleri beşik tonozludur. Binayı dikdörtgen dış duvarlar arasında tamamlayan köşe odalarında değişik tonoz biçimleri uygulanmıştır. Girişin yanındaki kalın yuvarlak gövdeli minare, yine mukarnaslı şerefe çıkması ile dilimli kubbecik biçiminde bir külâha sahiptir. Bakü-Şemahi yolu üstünde 1256'da yapılan hankahın camii yıkılmış, şerefesine kadar harap minaresi de Bakü'deki camilerin kalın gövdeli minarelerinin bir benzeridir. Yıkık caminin basit dikdörtgen biçiminde bir harimden ibaret olduğu anlaşılmakta, zengin alçı kabartma (stucco) bezemelere sahip mihrabı, aslında caminin de gösterişli bir iç süslemesi olduğunu belli etmektedir.

Bakü'nün kuzeyinde Hazar denizi kıyısında Mardakanî'de 1482 tarihli Tûbâ Şah Camii, penceresiz kasnaklı kubbesi ve kesme taş duvar örgüsüyle Osmanlı mimarisini hatırlatır. Yine Osmanlı camilerinde olduğu gibi yüksek kemerli bir geçiş vardır. Burada birbirine bitişik üç bina olduğundan bunlardan ortada bulunanı Bakü'deki Saray Camii'nin çok yakın bir benzeridir.

Azerbaycan'ın batı kesimi olan Nahçıvan'da muhteşem bir külliye olduğu anlaşılan 1186 tarihli Mümine Hatun Türbesi yanındaki Ulucami'den hiçbir iz kalmamıştır. Geçen yüzyıl sonlarına kadar duran ve Mümine Hatun'un oğlu Kızıllarlan tarafından A'cemî b. Ebû Bekir adlı mimara yaptırılan caminin eski resimlerden çifte minareli bir taçkapısı olduğu anlaşılmaktadır. Böylece bu bina, benzerleri Anadolu'da pek çok olan bir mimarının temsilcisiydi. Tuğla süslemelere sahip olan minareler, yüksek sivri kemerli taçkapıyı çerçevliyordu. Caminin hiç değilse maksûre kısmında, İsfahan Cuma Camii'nde olduğu gibi, çok büyük bir kubbenin bulunduğu eski resimlerden anlaşılmaktadır. Bu önemli caminin tam planı hakkında ise elde yeteri kadar bilgi yoktur.

Azerbaycan'ın sınırları dışında daha kuzeyde Hazar denizi kıyısındaki Derbend'de Mimar Tâceddin tarafından yapılan Cuma Camii çok önemli bir eserdir. Yapı, geniş bir avludan girilen harimi 86 x 10,50 m. ölçülerinde enine büyük bir dikdörtgen şeklindedir. Kible duvarına paralel iki sıra pâye üzerinde, kibleye dikey atılmış kemerler düz damı taşır. Mihrap önündeki büyük kubbeli maksûre mekânı ileriye bir çıkıntı teşkil eder. Böylece burada, Gazneli Mahmud'un Leşker-i Bâzâr Camii ile Anadolu'da Silvan, Mardin, Düneysir'de bulunan Artukoğulları camileri arasındaki mimari gelişmenin bir halkası ile karşılaşılır. Bu gelişmenin içinde İsfahan'da Sultan Melikşah'ın yenilediği Cuma Camii de yer alır.

E) Modern Cami Mimarisi. 1. Türkiye. Sultan II. Abdülhamid döneminde İstanbul'da bir süre kalarak gerek Yıldız Sarayı'nda gerekse dışarıda, Avrupa'nın o sıralarda moda olan "art nouveau" (Almanca Jugendstil) üslûbunda çeşitli binalar yapan İtalyan mimar Raimondo D'Aronco da (ö. 1932) 1903-1904 yıllarına doğru iki cami projesi hazırlamıştı. Bunlardan birinin, tek kubbesi ve sağ tarafındaki minaresiyle klasik camilerden yalnız Gotik pencereleriyle farklı olmasına karşılık diğeri kubbe biçimi ve dört köşesinde yükselen dikili taş benzeri kuleleri (?) ve dört cephesinde dışarı taşkın yarım kubbe şeklindeki sundurmaları ile gerçekten garip bir binadır. D'Aronco bu projeleri uygulayamadan İstanbul'dan ayrılmış, ancak Yıldız Yokuşu'nda Şeyh Zâfir Türbesi ile Karaköy'de 1956'da yıktırılan

Kara Mustafa Paşa Camii'nde bu üslûpta fakat fazla abartmadan iki bina inşa etmiştir. XX. yüzyıl başlarında Türk mimarisinde başlayan, millî mimarlık dönemi üslûbu da denilen neo-klasik üslûp, bilhassa Mimar Kemâleddin Bey (ö. 1927) tarafından küçük ölçüde inşa edilen bazı camilerde uygulanmıştır. Kemâleddin Bey İstanbul dışında Bandırma, Isparta, Geyve, Konya, Samsun, Aydın ve Ankara için cami projeleri düşünmüşse de bunlar gerçekleşmemiştir. 1909'da İstanbul Yeşilköy'de inşa edilen Mecidiye Camii'nde kare planlı mekânı tek kubbe örter, giriş cephesinde ise son cemaat yerinde kapalı dikdörtgen biçimli bir mekân vardır. Burada tam olarak Türk neo-klasiğinin uygulanmadığı görülür. Halbuki 1913'te Bostancı'da inşa ettiği Kuloğlu Mustafa Bey Camii'nde yine tek kubbe ile örtülü kare mekân yer almakla beraber üç bölümlü son cemaat yeri eski camilerde olduğu gibi ihmal edilmemiştir. Bu eserlerde bütün mimari unsurların klasik dönem (XVI-XVII. yüzyıl) Türk-Osmanlı camilerinin benzeri olarak yapılmasına büyük özen gösterilmiştir. Aynı yıl yine Kemâleddin Bey tarafından Boğaziçi'nde inşa edilen Bebek Camii de onun bir benzeri olarak tek kubbenin örttüğü kare bir harimle bunun önünde bulunan sütunlu revaklı üç bölümlü bir son cemaat yerinden ibarettir. Yalnız burada kareden kubbe yuvarlağına geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Aynı mimari Kartaltepe'de Âmine Hatun Camii'nde de tekrarlanmıştır. Türk neo-klasiği üslûbunda olan Beyoğlu'nda Kamer Hatun Camii ise küçük çapta, kırma ahşap çatılı bir binadır. Aynı yıllarda İstanbul'da Büyük Postahane arkasında Mimar Muzaffer Bey (ö. 1920) tarafından yapılan Küçük Hobyar Camii'nde sekizgen bir plan üzerine oturtulmuş kubbe vardır. Ancak burada Türk neo-klasiği değişik bir biçimde uygulanmak istenmiş, binanın dış yüzleri de geleneklere aykırı olarak çinilerle kaplanmıştır.

Cumhuriyet döneminde uzunca bir süre yeni camiler yapılmadığı görülmektedir. İzmir'de (Alsancak) ve Zonguldak'ta Mimar Ali Saim Ülgen (ö. 1963) tarafından yapılan camiler Kemâleddin Bey'in başlattığı Türk neo-klasiğinin devam ettirildiği yapılardır. Fakat hiç şüphe yok ki bu akımın en önemli eseri, Mimar Vasfi Egeli (ö. 1962) tarafından yapılan Şişli Camii'dir. Burada, Üsküdar'da Mihrimah Sultan Camii'nde olduğu gibi tek kubbeyi üç taraftan destekleyen yarım kubbeler sistemi uygulanmıştır. Ayrıca caminin bütününde en ufak ayrıntıya kadar klasik dönem Osmanlı mimarisinin eleman ve motiflerinin aynen kullanılmasına da dikkat edilmiştir.

Bu arada 1930'lardan itibaren bazı mimarlar Batı'nın modern mimari anlayışını takip ederek bütünüyle modern üslûpta yeni camiler meydana getirme yolunda projeler yapmışlarsa da bunlar genellikle kâğıt üzerinde kalmıştır. Kübizm cereyanının kuvvetli olduğu yıllarda yapılan böyle bir projede, dört köşe planlı bir kule biçiminde bir minare tasarlanarak bunun tepesine de tepsi biçiminde yuvarlak bir örtü konulmuş ve Türk mimari geleneğine tamamen aykırı bir yapı düşünülmüştü. Mimar E. Artan tarafından tasarlanan başka bir projede ise yapılacak caminin üstü bir beşik tonozla örtülerek minarenin şerefeye doğru genişlemesi teklif edilmiştir. 1956'da Gemlik'te yapılması düşünülen (mimarları Evren, Dutipek, Bankoğlu, Türe) bir camide, dört destekli bir son cemaat yerini takip eden harim kübik bir kitleden ibaret olup son cemaat yeri üstündeki katla bütünleşmişti. Üstü bir düz dam halinde olan caminin harimini son derece basık, kasnaksız bir kubbeyi andıran kabarık bir şekil örtmekteydi. Şerefesiz olan minare ise ince uzun bir obelisk şeklinde düşünülmüştü. Modern mimarideki camilerin en büyüğü olarak Mimar Vedat Dalokay (ö. 1992) tarafından Ankara Kocatepe'de yapılması tasarlanan projede son cemaat yerinin üstü düz bir beton saçakla kapatılmış, esas cami de kare bir plana göre düzenlenerek üstü o yıllarda pek moda olan, dört ayağa oturan muazzam bir tonozla örtülmüş, köşelerine şerife çıkıntısı olmayan dört minare yapılması uygun görülmüştü. Ancak çok ağır tenkitlere uğrayan bu proje uygulanamamış ve bunun yerine bugünkü Kocatepe Camii Mimar Husrev Tayla ve Fatin Uluengin tarafından hazırlanan plana göre inşa edilmiştir. Bu çok büyük ölçülerdeki camide, klasik dönemin mimari esasları kullanılarak büyük kubbeyi dört taraftan destekleyen dört yarım kubbe sistemi uygulanmıştır. Betondan olan dört minareli cami kitlesinin bütünüyle eski Osmanlı dönemi selâtin camilerine benzemesine özen gösterilmiş, sadece son cemaat yerinde iki yanlarda kubbeler yapılması gibi bazı kısıtlı yenilikler getirilmesine çalışılmıştır. Böylece Türk neo-klasiğine tekrar dönüldüğünü gösteren çok büyük ölçülerde bir cami oluşturulmuştur. Türk yapı sanatında modern mimari akımına göre tasarlanmış bir cami mimarisinin oluşturulmasını isteyen bazı çevreler, Kocatepe Camii'nin klasik dönem Osmanlı-Türk camileri geleneğine tamamen uygun bir biçimde yapılmasını tenkit etmektedirler.

Son yıllarda İstanbul'un çeşitli yerlerinde, bilhassa yeni kurulan mahallelerde yapılan camilerden çoğu belirli bir üslûbu aksettirmezler. 1960'lı yıllarda yapılan Söğütluçeşme camii, neo-klasik üslûbun bir örneğini teşkil eder. Sirkeci tren garı yanında Mimar Aydın Yüksel tarafından projelendirilerek inşa edilen Mustafa Paşa camii ise Türk klasik üslûbunun tekrarlandığı küçük bir camidir. Burada caminin aksayan tek tarafı, bu kadar ufak ölçüdeki bir binada, klasik dönem Türk mimarisinin bütün unsurlarının hemen hemen hepsinin de bir arada kullanılmış olmasıdır.

Son yıllarda camiler mahallî derneklerin zevki ve yapı anlayışının tesiri altında kalmıştır. Türkiye'nin gerek büyük şehirlerinde gerekse küçük yerleşim birimlerinde kısa sürede sayısız denilecek kadar çok cami yapılmış, hatta birçok yerde imar ve yol açma bahanesiyle eski ve tarihî camiler yıktırıldığından ortaya çıkan ihtiyaç sebebiyle çok daha büyük çapta yenileri yapılmıştır. Genellikle ciddi projelere dayanmayan bu camilerde alta dükkânlar, çarşılar, bunun üstünde lojmanlar, en üst bölümde ise cami bulunmaktadır. Estetik bakımdan son derece zayıf olan bu camilerin çoğunlukla kubbeli oluşuna önem verilmekte, fakat nisbetlere dikkat edilmediğinden ortaya güzel sayılamayacak binalar çıkmaktadır. Nisbetlerdeki aksaklık minarelerde de kendisini belli etmekte, eski geleneklere aykırı olarak her birinde pek çok şerefe bulunan iki veya dört minareli camiler yapıldığı gibi uzunlukları bakımından ana kitleye son derece ters düşen yükseklikleriyle de eski Türk mimarisinde büyük bir hassasiyetle sadık kalınan ölçü ve prensiplere uymamaktadır. Ancak bunların yanında klasik cami mimarisinin belli başlı unsurlarını yeni inşa tekniklerinden de faydalanarak kullanmaya yönelik kayda değer eserler de görülmektedir. Mimar Ömer Kirazoğlu'nun projelendirdiği İstanbul'da Beykoz, Paşabahçe, Fıstıkağacı ve İlahiyat Fakültesi camileri bu anlayışın çeşitli uygulamalarını teşkil etmektedir. Mimar Cevat Ülger ise projelerini her yönüyle klasik özelliklere sahip olarak hazırladığı Kayseri'de Bürüngüz, Eskişehir'de Reşâdiye ve Tepebaşı camileriyle İstanbul'daki Küçüksu camilerinde aynı zamanda geleneksel inşa tekniklerini kullanmış, detaylarda ise sağlamlık ve ekonomik olma gibi özellikleri sebebiyle çağdaş malzeme ve tekniklerden de faydalanmıştır. Projesini Yurdaer Zırhlıoğlu'nun çizdiği, harimi bir büyük kubbe ile yanlarda iki yarım kubbenin örttüğü çift minareli Ataköy Camii de klasik ölçülere göre betonarme olarak inşa edilmiş çift minareli yeni bir camidir. Cengiz Bektaş tarafından yapılan Ankara-Etimesgut Camii bunlardan ayrı olarak modern bir anlayışı getirmektedir. Burada cami düz, masif, kubbesiz bir kitleden ibarettir. Minare yerine de basit bir "köşk" yapılmıştır. Bolu'daki bir camide ise V. Dalokay'ın tasarladığı projenin bir benzeri, bütün kemer içleri camdan olmak üzere uygulanmıştır. Minaresi de bütün gövdesi, şerefesi ve külâhı ile cam kaplıdır. Dârende yakınlarında Abdurrahman Erzincânî Türbesi yanına inşa edilen cami, türbe, kütüphane ve meşrutadan meydana gelen küçük külliye, çadır şeklindeki mescidi, mızrak ucu şeklindeki minaresi ve diğer yapılarıyla modern mimari anlayışta inşa edilmiş bir başka eserdir.

2. İslâm Ülkeleri. İslâm ülkelerinde veya çok sayıda müslümanın yaşadığı memleketlerde son yıllarda yapılan camilerde modern üslûpların denendiği görülmektedir. Fakat bunun yanında bu ülkelerde oranın kendi cami geleneğini sürdüren binaların inşa edildiği de dikkati çeker. Hindistan'da 1938'de Yeni Delhi'de yapılan cami (Secretariat Mosque), soğan biçimli kubbeleri, sade ve sakin hatları ile eski Hint-İslâm cami mimarisinin modern bir temsilcisi olmuştur. Myanmar'da (Birmanya) gayet ihtişamlı ve büyük ölçülerde modern camilerin yapıldığı bilinmektedir. Bunların üslûplarında da mahallî geleneğe bağlı kalınmıştır. Mısır'da yapılan son dönem camileri, yerli eski üslûbun pek iyi sonuç vermemiş örnekleri olarak kabul edilirler. Kahire'deki Seyyide Zeyneb Camii ile Selâhaddîn-i Eyyûbî ve Râbiatü'l-Adeviyye camileri bu yeni eserlere örnektir. Bütün İslâm dünyasında cami mimarisinde yenilikler gerçekleştirmek için büyük girişimlere henüz geçilememiştir. Genellikle yapılan bütün yeniliklerde cami esprisinden çok ayrıntılar üzerinde durularak modern mimarinin çeşitli görüş ve estetik anlayışları, caminin gerektirdiği özelliklere ve onun gelişmesine dikkat edilmeksizin kabul edilmiştir. Suudi Arabistan, Küveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi zengin ülkelerde yapılan masraflı ve büyük camilerde de bu durum görülmektedir. Bu da modern cami mimarisinin beğendirici bir sonuca ulaşamamasına sebep olmuştur.

İslâm toprakları olmakla beraber İtalyanlar tarafından Afrika'daki sömürgelerinde yapılan camiler de mimari tipleri bakımından eski gelenekleri sürdüren yapılardır. Libya'da Trablus'ta 1937'de inşa edilen Bu-Harida, Suani Terria, Seydi Ahmed el-Magrum, Sulûk Acedabia, Bardia; Doğu Afrika'da Asmara, Massua; Etiyopya'da Keren, Harar, Gondar camileri bunların başlıcalarıdır. Dikkate değer bir husus, bu

modern camilerin ana çizgilerinde Türk-Osmanlı cami tipinin az veya çok değiştirilmiş olarak uygulanmasıdır. Bu camilerde tek ana kubbeden ibaret bir örtü sistemiyle yuvarlak gövdeli, taşkın şerefeli ve konik sivri külâhlı Türk minaresinin tercih edildiği görülmektedir.

Modern mimarının camide uygulanışının en belirgin örneği, projesini Vedat Dalokay'ın çizdiği, Pakistan'ın yeni başşehri İslâmâbâd'da inşa edilen camidir. Burada aynı mimarın Kocatepe Camii'nde tasarladığı biçimden farklı olarak mekân muazzam bir çapraz tonoz gibi tasavvur edilmiş, bir noktada birleşen dört bölüm dört semerdam ile örtülmüştür. Caminin köşelerinde ince uzun dört minare yükselir. Cami mimarisinde yeni arayışların örneklerinden biri de Pakistan'da Mimar Babed Hamid tarafından projesi yapılarak 1969'da inşa edilen Mescid-i Tûbâ'dır. Burada belirli bir beden duvarı yoktur. Caminin bütünü, hiçbir kısmı dışarıda bırakmaksızın çok büyük yayvan bir kubbe örtmektedir. Caminin önünde de büyük bir havuz vardır. Güney'de Sind'de Sükur Camii'nde de görülen havuz geleneği burada tekrarlanmıştır. Pakistan'da eski yerli mimari gelenekleri sürdüren modern camiler de yapılmıştır.

Pakistan'ın doğu bölgesinde 1982'de yapılan Bong Camii, genel özellikleri bakımından Tac Mahal'i andırmaktadır. Gazi Muhammed Reis'in projesine göre inşa edilen yapı bir külliye olarak tasarlanmıştır. Bir ana cami ile küçük mescitlerden oluşan yapılar topluluğu, yerden yükseltilmiş bir teras üzerindedir. Kütle kompozisyonu, soğan formundaki kubbeler ve kapalı şerefeli minarelerle oldukça hareketli bir görüntü sunmaktadır. Tuğla, betonarme ve kesme taş malzeme ahşap, fildişi, mermer, sedef, renkli cam, ayna, çini fresko, altın yaldızla alabildiğine zenginleştirilerek yüklü bir süsleme uygulanmıştır. Fakat cami ve bilhassa minare mimarilerinde en modern yenilikler Asya'nın güneydoğusundaki İslâm ülkelerinde görülür.

Suudi Arabistan'da bilhassa Cidde'de son yıllarda yoğun olarak yeni camiler yapılmaktadır. Bunların çoğunda Mısır Memlûk üslûbunun hâkim olduğu görülür.

3. İslâm Ülkeleri Dışında. Batı'nın Londra, Paris, Petrograd, Washington, Berlin gibi merkezlerinde İslâm cemaati için yapılan camilerde, o ülkelerin sıkı bağları olan sömürgelerinin veya maddî imkânlar sağladıkları ülkelerin yerli üslûpları hâkim olmuştur. Almanya'da Berlin'de I. Dünya Savaşı'ndan önce yapılan Fehrbellinerplatz Camii, çifte minaresinin biçimleri ve soğan şeklindeki kubbesiyle Hint camilerini tamamen olmasa bile bir dereceye kadar hatırlatır. Bu minarelerden II. Dünya Savaşı sırasında bir tanesi tamamen diğeri ise alt şerefesine kadar yıkılmıştır. Fakat garip geometrik şekillerin toplandığı bu binada kale bedeni gibi duvarların üstünde sıralanan dendanlara bir anlam verilemez. Paris Camii ise dış yüzleri kabartmalarla bezenmiş kare şeklindeki minaresiyle, Kuzey Afrika'daki Mağrib üslûbunda yapılmış camilerinin bir taklididir. Londra yakınında 1883'te yapılan Woking Camii, cephesinde kaş kemerli büyük eyvanı, bunun üstündeki kulecikleri, garip kasnaklı kubbesiyle Hint mimarisinden alınma unsurlarla meydana getirilmiştir. Londra'nın içinde yapılması tasarlanan yeni cami için Yaşar Marulyalı ile Levent Aksüt tarafından hazırlanan ve ikincilik ödülü alan projede, aynen sivri bir çadırı andıran ve sadece dört köşeden yere bağlanan bir örtünün hâkimiyeti görülür. Bu bakımdan Vedat Dalokay'ın Kocatepe Camii projesiyle yakın benzerlik vardır. Romanya'da Köstence'deki cami ise V. G. Stefanescu adlı bir Rumen mimar tarafından, tarihî Mahmûdiye Camii yıktırılarak yerinde hiçbir üslûba uymayan bir biçimde, 1910'da inşa edilmiştir. Minaresi 45 m. uzunluğunda olan bu cami, dört beşik tonozla desteklenen yüksek bir kubbeye sahiptir ve ana çizgileriyle Mısır'daki Memlûk yapılarını hatırlatır. Ancak minaresi, Tunus'ta XVII. yüzyılda yapılan Yûsuf Dayı ve Hammûde Bey camilerinin minarelerini andırmaktadır. Yerine yenisi yapılmak üzere birkaç yıl önce yıkılmış olan Tokyo'daki cami de tek kubbeli olmakla beraber bilinen minare biçimlerine uymayan, üç kat halinde ve alt katta balkonları olan bir minareye sahiptir. Caminin duvarları Berlin'deki gibi dendanlıdır. 1960 yılında teşebbüse geçilen, fakat inşa edilemeyen Almanya'da Hamburg ve Aachen camileri de projelerine göre modern üslûpta yapılar olacaktı.

Büyük bir Türk ve müslüman nüfusun yaşadığı Almanya'da ortaya çıkan ibadethâne ihtiyacı, önceleri işçilerin kurduğu mahallî derneklerce satın alınan çeşitli bina ve salonların mescid haline getirilmesiyle karşılanmaktaydı. Artan ihtiyaçlara paralel olarak çoğalan ve güçlenen bu dernekler son yıllarda daha iyi malî imkânlarla da kavuşunca satın aldıkları arsalar üzerine özellikle kubbeli, minareli,

millî ve dinî mimariden yoğun izler taşıyan camiler inşa ettirmeye başlamıştır. Halen birçoğunun inşaatı devam eden bu yeni camilerden tamamlanarak ibadete açılanlar şunlardır: Kuzey Ren Westfalya eyaletinin küçük bir kasabası olan Werl’de müştemilâtıyla birlikte 900 m² bir arsa üzerine inşa edilen kubbeli, tek minareli ve 400 kişi kapasiteli cami 1990 yılında ibadete açılmıştır. Mimarı Heiner Heuschôfer’dir. Aynı eyaletin küçük bir yerleşim merkezi olan Marl-Hamm’da ise projesini mimar Walter Gantenberg’in çizdiği kubbeli-minareli 1500 kişilik büyük bir cami yapılmıştır. Yine bu eyaletteki Wasseling kasabasında Lebib Kaya’nın 250 m² üzerine kurulu cami projesi tamamlanmıştır.

Baden Württemberg eyaletinin tarihî şehirlerinden biri olan Pforzheim’de Diyanet Türk-İslâm Kültür Derneği tarafından 700 m² inşaat alanı olan kubbeli, tek minareli bir cami yaptırılmıştır. Gökçen Sungur Tekin’in projelendirdiği cami 1500 kişi kapasiteli bir yapıdır. Amerika Birleşik Devletleri’nde Washington’da 1960’lı yıllarda yapılan büyük cami bir İslâm kültür merkezi ile birlikte. Burada da Kuzey Afrika, Mısır ile Hint mimarilerinin karışımı olan bir yapı meydana getirilmiştir. Yalnız içinde duvarları kaplayan çiniler Türk üslûbunda olarak Kütahya’da imal edilmiştir. 1940’lı yıllarda modern bir anlayışla çepeçevre pâyeli bir revakın kuşattığı kubbeli yuvarlak bir bina şeklinde inşa edilen Zagrep Camii, Antikçağ’ın “tholos” denilen yapılarının İslâm sanatına uydurulmasından doğmuştur. Camiden ayrı olarak da üç minaresi vardı. Sonradan komünist idare tarafından minareleri yıktırılarak müze haline getirilen bu cami günümüzde (1992) Revolution müzesi olarak kullanılmaktadır. Mimar Konieczny’nin projesine göre Varşova’da inşası tasarlanan cami, kare bir kitlenin üzerinde yüksek bir kasnağa oturan bir kubbeden ibarettir. Osmanlı minarelerini andıran dört minarenin avlunun köşelerinde yükselmesi düşünülmüştür. İtalya’nın ve aynı zamanda Batı Katolikliği’nin merkezi olan Roma’da yapılmakta olan büyük caminin kaba inşaatının tamamlandığı bilinmektedir.

İsviçre’nin Cenevre (Genève) şehrinde yakın tarihlerde yapılmış küçük caminin çok basit dış mimarisi yanında, sekizgen biçimli gövdeli çifte şerefeli, Osmanlı tipine yaklaşan bir minaresi vardır. İç süslemesi ise bütünüyle Arap üslûbundadır.

Yunanistan’da Selânik’in henüz Türk idaresinde olduğu yıllarda 1902’de, Vitaliano Pozelli adında bir İtalyan mimar tarafından inşa edilen Yenicami, aslında bu şehirde yoğun bir kitle teşkil eden dönmeler için yapılmıştı. İç renkli mermerlerle kaplı ve çok değişik mimarili olan bu caminin dış görünüşü, kemerleri, pencereleri, köşelerinde yükselen kuleleriyle Türk cami geleneğine tamamen ters düşmektedir.

BİBLİYOGRAFYA:

Cami konusu ile ilgili yayınların bu bibliyografyada kısmen de olsa bildirilmesi mümkün değildir. Bütün sanat tarihi ve bilhassa İslâm sanatına dair eserlerde cami mimarisi ele alındığı gibi çeşitli ülkelerde evvelce çıkmış veya halen çıkmakta olan dergilerde de konunun tek tek veya toplu olarak her yönüyle işlendiği yüzlerce makale ve eser yayımlanmıştır. Burada sadece genel fikir veren yayınlardan bir derleme yapılmıştır.

Genel. H. Saladin, Manuel d'art musulman, I, L'architecture, Paris 1907; E. Diez, Die Kunst der islamischen Völker, Potsdam 1908; a.mlf. – H. Glück, Kunst des Islam, Berlin 1925 (Propylän Kunstgeschichte dizisinde bol resimli); O. Höver, Kultbauten des Islam, Leipzig 1922 (bol resimli, fakat metin olarak yetersiz); E. Kühnel, Kunst und Kultur der arabischen Welt, Heidelberg-Berlin-Magdeburg 1943; a.mlf., Die Moschee, Berlin 1949 (eksiklerine rağmen bu konuda tek toplu eser); a.mlf., “Die islamische Kunst”, Springer-Handbuch der Kunstgeschichte, Leipzig 1929, VI; Osman Nuri Ergin, Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi, İstanbul 1939; H. Kemali Söylemezoğlu, İslâm Dini, İlk Camiler ve Osmanlı Camileri, İstanbul 1955; K. A. C. Creswell, A Short Account of Early Muslim Architecture (Penguin Books), 1958; a.mlf., A Bibliography of the Architecture, Arts and Crafts of Islam, Kahire 1961; zeyilleri, 1973, 1984; Suut Kemal Yetkin, İslâm Mimarisi, Ankara 1965; Semra Ögel, Der Kuppelraum in der türkischen Architektur, İstanbul 1972; Doğan Kuban, Muslim Religious Architecture, Leiden 1974, I-II; Ulya Vogt-Göknil, Die Moschee, Grundformen sakraler Baukunst, Zürich 1978; H. Lammens, “Pharos, minarets, clochers et mosquées: Leur origine, leur architecture”, Revue des Questions Historiques, XLVI, Paris 1911, s. 5-27; W. Barthold, “Die Orientierung der ersten muhammedanischen Moscheen”, Isl., VIII (1929), s. 245-250; E. Lambert, “Les origines de la mosquée et l'architecture religieuse des Omeiyades”, St.I, VI (1956), s. 118; M. Balba, “The Mosque in Islam”, ÓÂlemü'l-fikr, X/2 (1979), s. 295-342.

İlk Camiler Mısır ve Suriye/Filistin. Abdülhay el-Kettânî, et-Terâfbü'l-idâriyye (Özel), I, 161-162; E. Herzfeld, Samarra, Aufnahmen und Untersuchungen, Berlin 1907; a.mlf. – F. Sarre, Archäologische Reise im Euphrat und Tigris-Gebiet, Berlin 1911-20, I-IV; K. Wulzinger – C. Watzinger, Damaskus, Die islamische Stadt, Berlin 1924; Herz Pascha, Die Baugruppe des Sultans Qalâûn in Kairo, Hamburg 1919; M. S. Briggs, Muhammedan Architecture in Egypt and Palestine, Oxford 1924; E. T. Richmond,